

JELLEMRAJZOK

A KATH. EGyhÁZ ÉLETÉBŐL

ÍRTA
BANGHA BÉLA S. J.

MÁSODIK KIADÁS.

MÁSODIK KÖTET:
ÁLLAMFÉRFIAK.

BUDAPEST
KIADJA A „MÁRIA-KONGREGÁCIÓ”
KIADÓHIVATALA,
BUDAPEST, VIII. KERÜLET, MÁRIA-UTCA 25.
SZÁM.
1914.

ÁLLAMFÉRFIAK

GALANTHAI
ESTERHÁZY MIKLÓS GRÓF
MAGYARORSZÁG NÁDORA.
(1582-1645)

„... meg nem rendült, rom-
latlan férfierőben.”
Vörösmarty (Zalán futása).

Ezredéves nemzeti múltunk történetében felötlő jelenség, hogy rendszerint éppen akkor léptek fel legkiválóbb nagyjaink, midőn hazánk sorsa válságos fordulópontokra jutott. Midőn keletről-nyugatról irigy szomszédok szorongatták, s ugyanakkor a nemzet belsejét is vallási és politikai pártviszályok szaggatták, elernyészítve még a végső erőt is, mely a hon fiaiban szunnyadóit: ugyanakkor keltek fel azok a tüneményszerűen nagy férfiak is, kik nagy eszmékkel hősi jellemerőt párosítva magukban, környezetükbe s egész tespedő nemzetükbe új élet-erőt öntötték.

Ily férfiú volt a főúri Esterházy-család főbüszkesége és nagyságának voltaképeni megalapítója, *Esterházy Miklós nádor*. Eszményi fenségű, tiszteletreméltó alakja annál inkább megérdemli figyelmünket, mert ami őt oly naggyá s működését oly áldásossá tette az egész nemzetre nézve, az nem a merő szerencsés véletlen játéka, hanem első-

sorban a saját rokonérzésre gerjesztő s megnyerő egyénisége volt. Éppen ezért áll mai napig mint az ősi erény, ősi hithűség és önzetlen honszeretet jellegzetes mintaképe előttünk.

Ez a jellemkiválóság volt nagyszerű szereplésének kulcsa; ez volt ama varázs titka, mely oly ellenállhatatlan erővel hatott mindenkihez, aki vele érintkezett.

Környezetében számos kiválóan rokonszenves névvel találkozunk. Csak közeli rokonait számítva, ott látjuk oldalán Dersffy Orsolyát, majd Nyáry Krisztina grófnőt, kiket ő téritett meg őseik hitére; ott Nádasdy Ferencet, az országbírót, a megtért Homonnai Drugetheket, Thurzókat, Illésházyakat, s kiket első helyen kell vala említenünk, fiait: Esterházy Lászlót, a vezekényi hőst, és Pált, a későbbi herceg-nádort. Közöttük, mint tiszteletreméltó pátriárka él és működik a nádor, valamennyiökbe ő önti át, valamennyiökben ő ápolja a mélységes vallásosság és áldozatrakész hazafiasság szellemét, mely jellemének alapvonása.

Mint annyi más igazán nagy ember, Esterházy is a maga erejéből küzdötte fel magát azzá, amivé lett. Atyja pozsonyi alispán, de egyébként elég szegény nemesember volt. Teljes hitelt érdemlő történeti adatok szerint családja a honfoglaló ősmagyar nemzetek egyikének, a *Salamon-nemnek* volt egyenes leszármazottja s a XI. században még terjedelmes földbirtokainak elaprózott maradványait fél ezredéven át a „prima occupatio” — első elfoglalás — jogcímén bírta. A Salamon-nemzeteg mindkét ága, az Illésházyak és Szerházyak (utóbb Esterházyak), időközben elszegényedtek és csak

1600 körül nyerték vissza ősi fényüket. Az Illésházyak új virágzását Illésházy István nádor, az Esterházyakét kevessel utóbb hősünk alapította meg. A hitújítás idején mindenki testvér-család az újítóhoz csatlakozott s így Miklós is Luther híveként született Galanthán 1582 április 8.-án. Esterházy Ferencnek és Illésházy Zsófiának tizedik gyermeké volt.

L

Küzdelmes ifjúsága és emelkedése.

Kicsiny korú volt még, miótt előkelő és gazdag rokona, *Kubinyi László* pozsonyi kamaratanácsos házába került, aki nevelés végett elkérte szüleitől s házába fogadta.

Kubinyi családja katholikus volt, sőt egyházi férfiakkal baráti viszonyban élt. így került Miklós már gyermekkorában katholikus légkörbe. Utóbb Kubinyi Nagyszombatba vitte a káptalani iskolába; majd, miótt részben éppen Kubinyi szorgalmazására a Jézustársaságiak Sellyén gimnáziumot nyitottak, nevelője Miklóst is Sellyére vitte, hova különben számos protestáns család is beírta gyermekéit.

Tanulókorából feljegyezték Esterháziról, hogy komolyelkületű ifjú volt, aki állandóan tartózkodott a bortól és könnyelmű mulatozástól és minden léha időtöltésnek határozott ellensége volt. Tanulmányainak kitűnő sikere már ekkoriban nagy reményeket ébresztett felőle tanáraiban, kiknek öröme és büszkesége volt.

Sellyén erősödött meg elhatározása, hogy a katholikus hitre tér, amit 1600-ban, tizenöt éves

korában nyilvánosan meg is tett. Családja igen zokon vette áttérését. Atyja kitagadta családjából s kizárt a neki szánt csekély örökségből. Rendkívül megharagudott rá Tamás, Miklós legidősebb bátyja is, aki buzgó protestáns és a lutheránus hitfelekezet szóvivő tekintélye volt. Hogy Miklóson s azokon, aikik áttérése mögött állhattak — Forgách püspökön, Pázmányon s a jezsuitákon, — bosszút álljon, szövetkezett *Kürti István* szeredi prédkátorral s ezzel együtt lefordította és kiadta *Hunnius Egyed*, német protestáns hitvitázó művét, mely hevesen támadja a katholikus vallást s Németországban nagyon elterjedt. E mű fordítását Pázmány mintegy irodalmi hadüzenetnek vette s nem késsett síkraszállni. Ekkortájt írt műveiben Hunnius munkájára folytonosan visszatér.

A mélykedélyű Esterházy Miklóst családjának viselkedése mélyen sebezhette. De nem panaszkodott miatta. „Arra erőnk s annyival inkább hatalmunk nincsen, — ez volt elve, hogy egymásnak hitet adhassunk; mert a hit Istennek magános ajándéka; és úgy látom, mindenek részről megnyugodtunk a magunk hitén, s azért idegenséget egymáshoz alkalmatlan viselnünk.”

Negyvennégy évvel utóbb maga mondja, hogy megtérése nem a jezsuiták nyomásának vagy cselszövényeinek eredménye volt. „Hatalom és fegyver az ő kezükben nincsen, amellyel másokat az ő religiójukban, sem egyébképen opprimálhatnának; s tudományuk ellen akinek mi kérdése vagyon, nyúljon meg tudománnyal hozzájuk s ne karddal.” A katholicizmus védelmében utóbb tudományos téren is tanúsított buzgalma szintén azt mutatja,

hogy tiszta meggyőződésből mondott le atyja vallásáról s ami ezzel járt, örökségéről.

A nagyvilágban ekként egyedül maradt ifjú konvertita nagybátyjához, a hírneves nádorhoz fordult menedékért, *Illésházy* magához fogadta és hamar megszerette unokaöccsét. Miklós a jeles nádor oldalán közelről is megismerkedett az ország közügyeivel és törvényeivel, melyeknek ismeretére később annyira rászorult.

Ugyanitt gyakorolta a fegyverviselést is nyilt mezőn és várvívásban egyaránt, a 15 éves háborúban a török ellen. S midőn *Illésházy* 1603-ban ellenségeinek fendorlatai következetében Rudolf császár nehezelését vonván magára, Lengyelországba kényszerült vonulni, Esterházy oda is híven elkísérte és megosztotta jótevőjével a száműzetést. Vele tért aztán vissza 1605-ben, vele volt Kassán és Korponán a Bocskaytól összehítt országgyűléseken, 1606-ban a bécsi és zsitvatoroki békekötésekknél s a nádor haláláig (1609) ennek oldalán járta a közélet iskoláját.

Illésházy azonban buzgó híve volt a protestáns vallásnak és Miklóst, kinek rendkívüli észtehetségét és jellem tulajdonait csakhamar felfedezte, szintén meg szerette volna nyerni hitének. De Esterházynál minden édesgetés és sürgetés fogonatlan maradt; sőt midőn magtalan nagybátyja Trencsén birtokával kínálta meg a szüleitől kitagadott, vagyontalan ifjút, ha csak visszatér a lutheránus hitre: ez másodszor is elutasította a hite árán kínálkozó szerencsét s vallásához hű maradt. „Isten ajándéka a hit, — mondogatta, — s ám vallja kegyelmetek, amit akar, s hagyjon békét nekünk is in avita nostra fide” (ősi hitünk-

ben). Illésházy halála után Miklós az elhalt nádor sőgorához, a gazdag és hatalmas *Mágócsy Ferenc* cassai főkapitányhoz szegődött, s a protestáns Mágócsy szintén hamar megszerette nemes jellege, tehetségei és szorgalma miatt. Két éven át szolgált Esterházy Mágócsy alatt mint alvezér és urának bizalmas embere s ezen idő alatt egyrészt gyakorlati hadismereteit bővítette, másrészt mindenazonoknak szeretetét és becsülését kivíta, akik vele ezen állásában érintkeztek. Lelke-nemes tulajdonain kívül délcég külseje, szép, kifejezésteljes arca és lovagias viselkedése is megnyerték megfigyelőit.

Mágócsy magtalan halála 1611-ben fordulópontra juttatta Esterházy élete folyását.

A főkapitány ifjú özvegye, szerdahelyi Dersffy Orsolya, ki férjének rengeteg vagyonát örökölte, s kinek szolgálatában Esterházy egyelőre megmaradt, a kiváló tehetségű alvezérnek — a szóhagyomány szerint — maga ajánlta fel kezét és vagyonát. 1612-ben újév napján tudni illik ősi szokás szerint összehíttette előkelő háza népét, tisztjeit, híveit és barátait, hogy újévi ajándékkal örvendeztesse meg valamennyit. Csak egyedül Esterházyt mellőzte, s ez a szándékosnak vélt sértés miatt megnehezítével, elbocsátását kérelmezte. „Kegyelmedet az bántja talán, — szolt az úrnő, — hogy barátságos ajándék nélkül hagytam?” S kezén fogva a bántódott férifiút, kincstárába vezette, hol így szolt hozzá: „Ám válasszon magának tetszése szerint, ha talál benne tárgyat, mely kegyelmedhez méltó!” Esterházy valami csekélyiséget akart választani emlékül és csak akkor vette észre az özvegy szándékát, midőn ez piruló arccal kérdezte: hogy ugyan nem talál-e

itt annál becsesebbet, vagy olyat, ami egymaga felérne minden egyéb kincsnél? — s e szavakkal a hüledező Esterházynak önmagát és gyűrűjét, mint szerelme zálogát, hímezetlen nyíltsággal felajánlotta. Esterházy a születése, kora, szépsége s nemes gondolkodása szerint hozzá méltó nővel kezet fogott s a gyászév letelte után, 1612 november 22-én, 30 éves korában oltárhoz vezette az ország egyik legelőkelőbb és leggazdagabb asszonyát.

E lépéssel az imént még szegény, kitagadott, vándor Esterházy mintegy szempillantásra előkelő főúrrá, az ország egyik legtekintélyesebb földbirtokosává lett. E meseszerűen szerencsés fordulat azonban — ne feledjük — végelemzésben ismét csak azon személyi kiválóság és egyéni jótulajdonok folyománya volt, melyekkel a vagyontalan árva ifjú gazdag rokonának szívét megnyerte.

És szerencséje e perctől fogva egyre növekedett; amiben nagy része volt körültekintő ügyességenek. Esterházyt sokan vádolták és vágolták mai napig önző kapzsisággal, amiért egyre azon dolgozott, hogy vagyonát növelje; de tudnunk kell azt is, hogy a szerzett vagyon nem fényüzésre, nem kényelme gyarapítására, hanem elsősorban a közügyekre s az ország védelmére fordította, s nem szabad felednünk, hogy akkoriban a nyomorúságos pénzügyi közviszonyoknál fogva a hazát magasabb-rangú hivatalokban egyáltalában csak azok szolgálhatták eredményesen, akik saját vagyonukból fedezhették hivataluknak gyakran óriási költségeit.

Jogtalan vagyonszerzéssel Esterházy sohasem szennyezte be lelkismeretét, sőt ellenkezőleg, több ízben remek példáját adta jogtiszteletének. Így pl.

iratait átvizsgálván, rájött, hogy két uradalma nem jogos birtoka, mire azonnal visszabocsátotta azokat jogos tulajdonosaiknak. Az egyik birtok, Regéc vára, éppen lovászát, *Alaghyt* illette. Esterházy meghítt a környék nemeseit lakomára; Alaghynak pedig megparancsolta, hogy ő is jelenjen meg, még pedig ünnepi ruhában. A lakoma folyamán egyszer csak felállt a nádor s felköszöntötte ámuló lovászát, mint Regécvár urát, átadta neki azonnal a birtokleveleket is. Hasonlókép adta vissza Tornát is jogos birtokosainak.

Az önzetlenség e ritkaszép példájával egyszerre megnyerte az egész ország becsülését, melyet szerecséjével csak az imént ejtett irigylő bámulatba. II. Mátyás király kapitánnyá, majd királyi tanácsossá, később pedig, Alaghy gyermektelen halála után Regéc törvényes urává tette.

Munkácsról, hol eddig tartózkodott, Esterházy csakhamar a félreesőbb, dunántúli Lendvára költözött s itt csendben, elvonulva élt. Itt téritette meg nejét a katholikus hitre. Megtérítette anyját és testvéreit is; és nem kételkedhetünk benne, hogy térítő buzgalmának e sikerei minden anyagi szerencséjénél édesebben boldogították. Mint *Ipolyi Arnold* oly szépen mondja, a szülei és bátyja által üldözött fiú és testvér, amint hatalomra jutott, az egyiptomi Józsefhez hasonlóan magához vette s jólétbé helyezte az özvegységre-árváságra jutott anyját és testvéreit: Dánielt, Pált és Gábot, s megnyerve őket a katholikus vallásnak is, egyaránt gondoskodott anyagi és szellemi javukról. Anyja, kit a legnagyobb tisztelettel és kényelemmel vett körül, mindhalálig áldotta — úgymond az egykorú író —

a kínos órát, melyben Miklós fia született. Hitbuzgalmának sikerült segítőtársul a hírneves *Hajnal Mátyás* jezsuita hitszónokot megnyernie, kit Grác-ból hívott meg udvarába és évtizedeken át állan-dóan magánál tartott. Hajnal segítségével téritette meg rokonait, házanépét és alattvalói, utóbb pedig sokakat azok közül, kik udvarában megfor-dultak. A gráci egyetemen a bölcselben, hittanban és természettudományban kitűnően kiképzett tudós vezetése alatt maga is rendszeresen tökéletesítette műveltségét, s miután Illésházy oldalán kiválo államférfiúvá és Mágócsy oldalán ügyes katonává fejlődött, Hajnal oldalán bölcsleti alaposságra és bámulatos theologiai ismeretekre tett szert, melyek segítségével jelentékeny hitvitázóvá és íróvá fejlődhetett.

Az 1613.-i országgyűlésen a nemzet is megnyilatkoztatta tiszteletét és bizalmát a gyorsan emelkedő ifjú főúrral szemben és Miklóst, Gábor, Dániel és Pál testvéreivel együtt a „nagyságosok” rendjébe emelte, ami akkor a bárói méltósággal volt egyjelentőségű.

1614-ben pedig kitüntető bizalmi küldetést ruháztak Esterházyra, midőn a linzi gyűlésre kül-dendő nyolctagú királyi bizottságba őt is beválasztották. A gyűlésen Esterházy a Mátyás jogara alatt álló összes országok követei előtt oly feltűnő politikai éleslátást és szónoki ügyességet árult el, hogy mind a király, mind az idegenek tiszteletét egyszerre kivívta. Ezóta a politikai pályán maradt s mindenjárt kezdettől fogva annyira bírta uralkodója bizalmát, hogy ez főleg Pázmánynak prímássá való ki-neveztetésétől kezdve — minden fontosabb ügyben

Esterházy tanácsával élt. 1617-ben megtette beregi, 1618-ban zólyomi főispánná, királyi főudvarmesterré és zászlósúrrá. II. Ferdinánd megkoronázásakor ő vitte Magyarország zászlaját, mely alkalommal az új király szent István kardjával aranysarkantyús vitézzé ütötte.

1619-ben Esterházy királyi főbiztosként működött a nagykárolyi értekezleten, mely a király és Bethlen fejedelem közt már előbb létrejött nagyszombati békekötés nemely megoldatlanul maradt kérdését intézte el. Hazája békéjének munkálása közben szenvedte azt az érzékeny csapást, melyet házi boldogságán nejének korai elhunyta ejtett. Februárban indult Nagykárolyba, hű nejét zólyomi várában hagyva, ki ugyanitt már március 15-én jobblétre szenderült.

Nagykárolyi küldetésének szerencsésen elegec tévén, Munkács várába sietett Esterházy s innen Bécsbe utazott, nem sejtve, hogy a felzendült csehek sikereitől ösztönzött Bethlen újabb felkelésének csakhamar éppen az ő munkácsi vára lesz az ára.

Bécsből újabb fontos küldetésben kellett eljárnia a nádornál, „mely készséges és a felség megelégedésére viselt követségét” II. Ferdinánd egyik levele magasztalja. Majd midőn a pozsonyi országgyűlés közbenjáró szerepre vállalkozott II. Ferdinánd és a cseh-morva elégületlenek közt, az országos követség tagjai sorában Esterházy is elindult Prágába.

1619 őszén Bethlen újra fegyverre kelt s az egész felföldet hatalmába kerítette. Csak Munkács nem nyitotta meg előtte kapuit, s Esterházy a felhívásra, hogy Bethlenhez álljon, nyíltan hangoztatta

elvét: hogy „valakié a nemes ország leszen, s valaki a magyarországi szent koronát bírja, annak, mint Istenről választott fejedelemnek, engedelmes-séget mutatja.”

Bethlen diadalmasan hatolt a felső megyéken át egészen Pozsonyig, sőt lovassága már egyesült a morva felkelők hadaival. A szorongatott *Lipót főherceg*, a Németországban időző Ferdinánd helyettese, magát a nádort, *Forgách Zsigmondot* is felhatalmazta, hogy a viszonyoknak engedve, ideiglenesen a fejedelemhez csatlakozzék s a fejedelem hevét mérsékelve, iparkodjék a király érdekeit előmozdítani. Forgách valóban hajlott e tanácsra, bebocsátotta Bethlent a pozsonyi várba, s ez itt a szent koronát is hatalmába ejtette.

Országszerte mindenki Bethlennek hódolt tehát, még Esterházy öccseit, *Dánielt* és *Pált* is „réa vitte a kéntelenség” a meghódolásra — mint Miklós róluk feljegyezte —; *Gábor* bátyja pedig Miklóst is kérve-kérte a maga és Forgách nádor nevében, hogy vegyen részt velük együtt a Bethlen sürgetéseire kihirdetett pozsonyi országgyűlésen. De Esterházy Miklós nem állt alkuvóba a körülményekkel. A királyhúség az ő meggyőzödése szerint lelkismeretének követelménye volt, s azért rendületlenül megmaradt király mellett. Kéréssel nem hatottak rá; a nagyeszű fejedelem hatalma és szerencséje nem rettentette meg; Lipót főherceg is hasztalanul írta neki: „alkalmazz-kodjál a körülményekhez, veszélynek ne tudd ki magadat, mert még nagy szolgálatokat tehetsz a királynak és hazádnak!” Az ő törekvéseinek egyetlen és változhatatlan célja az volt, hogy Magyarország a török iga alól végre valahára felszabadul-

jon, s azért nem értett egyet a török segélyre támaszkodó Bethlen-féle mozgalommal. Szilárd meggyőződése szerint a legjogosultabb kívánságoknak és a legfajóbb, tőle is mélyen érzett sérelmek miatt való panaszoknak mindaddig el kellett némulniok, míg a pogány ellenség nincs kiűzve hazánk földjéről. A sérelmek hajtогatása, míg az ország nagy része török járom alatt nyög, szerinte olyan-féle eljárás, mint mikor valaki a pókhálókat szedegyűti le égő háza faláról, ahelyett, hogy először a tüzet oltaná. Majd ha a nemzet újra ura lesz osztatlan hazájának, lesz akkor módja és ereje minden egyéb baj orvoslására; de a Habsburgokkal való versengést, kikben az adott viszonyokhoz képest a legjobb szövetségeseket látta, és főkép a fegyveres ellenkezést időelőttinek, erőfecsérлésnek, sőt a nemzet fáját minden fölött emészтő betegségnak tartotta. „Haragszunk-e, uram, a németre — írja egy levelében, — azért, hogy halogat és nem akarja ígéreteit effectuálni? — Meglehet; de félek rajta bizony, hogy nem halogat a *török*, de effectuálja a dolgát s úgy netalántán, hogy nem törődünk többször rajta. S kettő a dolog, édes Thurzó uram: vagy benn hagyja a török az erdélyi fejedelemségen akit választandó kegyelmetek, vagy nem; ha benne hagyja, rabjai leszünk és csak addig maradunk benne, míg ő akarja; — ha nem, koronástól és országostól a *némettől* *subjugáltatunk megoszolva etc...* kitől óvjon Isten bennünket.”

Bethlen ismételten meghítt a pozsonyi gyűléstre, elégére jelezve ezzel, mily fontosnak tartja Esterházy megnyerését; midőn pedig Esterházy sem Pozsonyban, sem Besztercén, hová Bethlen a nádor

által megidézetté, meg nem jelent, Bethlen boszúját kellett eltürnie. A fejedelem körülzáratta s hevesen ostromoltatta *Lakompak* várában; ekkor azonban *Dampierre* császári vezér Németújhely alól szokatlan gyorsasággal Lakompak felmentésére sietett, Esterházy veszedelmét egész hadseregével felérőnek tartván, s Bethlen hadait tényleg megfutamította. Lakompak ezen ostroma alatt a csekély őrséggel rendelkező Esterházy az ég segítségében bízott. „Fogadást teve — írja fia, Pál, a „Mennyei Koroná”-ban — Szent Mihálynap estén az Istennek, hogy ha ellenségétől megmenekedhetnék, Szent Mihály archangyal tisztességeire egy templomot, ahoz Klastromot építene a Szent Ferenc szerzetének ... Meglévén azért a Békesség, az Ezerhatszázhuszonötödik Esztendőben, építék meg mind az Szentegyházat, s mind pedig a Klastromot Szent Mihály tisztességeire Kismarton városában.”

A fehérhegyi diadal kevessel utóbb jobbra fordította Ferdinánd helyzetét. Bethlen hajlandó lett a békére, de elejtől fogva kikötötte, hogy Esterházy a békétárgyalásokon ne vehezen részt. Ferdinánd azonban készebb volt visszalépni az értekezlettől, semhogy csüggedetlen hívét elejtse. Bethlennek engednie kellett. Esterházy pedig megjelenvén a hainburgi értekezleten, az ököljog e szomorú korszakában fényes tanújelét adta önzetlen méltányosságérzetének és honszeretetének, midőn azonnal habozás nélkül belenyugodott, hogy a béke fejében három tiszántúli megyén kívül éppen az ő birtoka: Munkács vára legyen Bethlené. Viszont gondja volt rá, hogy a nemzet jogos kívánságait a király is teljesítse: teljes amnesztia engedtessék mindenkinék kivétel

nélkül, s az ország szabadságait és kiváltságait a király újból megerősítse. A békétárgyalás közben és utána inkább meggyőzés, mint fegyver útján igyekezett a dunántúli megyéket és várakat Ferdinánd hűségére visszavezetni. Utóbb jelentékeny szerepet játszott a nikolsburgi békékötésben (1621), s ugyanazon évben a nádorválasztó soproni országgyűlésen 75 szavazó bizalma tüntette ki a megválasztott protestáns Thurzó Szaniszló mellett. A király kegye sem maradt el: még ugyanezen évben az országbírói méltóságra emelte az elhalt Drueth helyébe, majd pedig grófi címmel kinevezte érsekújvári és bánya-vidéki főkapitánnyá, zálogbirtokul adva neki egyúttal Kismartont és a fraknói grófságot. Esterházy azonban — mint már három évvel előbb is — szabódott e hivatal elől. Nem kívánt oly tisztséget, melynek megfelelő teljesítésére nem érezte magát képesnek. „Nyilván van fölségénél az is, — írja, — hogy énnekem minden jószágom többnyire elpusztult és elégették; pénzemet, ezüstömet, aranyomat, aki ellen-ségemtől megmaradóit, elköltöttem a fölség szolgálatában.” A király megmaradt szándékában, s Esterházy mint újvári főkapitány vitte végbe az 1623. év legfényesebb fegyvertényét, midőn az erdélyi fejedelem szolgálatában álló török-tatár sereget Nagyszombat alól visszaverte és a Nyitra vizénél megsemmisítette, ezáltal nagyszámú kereszteny fogolynak adva vissza szabadságát. E győzelem emlékjele azon aranyozott ezüst zászlócsúcs a fraknói családi kincstárban, melyre e szavak vannak vésve: „Gróf Esterházy Miklós Urvári Generálisságában Mely Törököt Betlen Fejedelem Hozott volt ki II. Ferdinánd Római Császár És Az Keresztenység

Ellen”; a másik oldalon pedig: „Ibrahim Bosznai Bassa Zászlóján való Vért, Melyet Egynéhány Több Szép Zászlókkal És Közel Négy Ezer Kereszteny Raboknak Elszabadításával Nyertek El Tőle Urvárnál 1623 Szentandrás Napján.”

Esterházy úgy érezte, hogy a kivívott diadalt és előnyös helyzetet késedelem nélkül ki kellene zsákmányolni, s erélyesen sürgette, hogy a háborút folytassák. Maga 1624 januárjában főrangú török foglyaival, gazdag zsákmánnyal s törököktől elfoglalt 35 lobogóval diadalmenetben vonult be Bécsbe. Célját azonban a háború erélyes folytatásának elrendelését — nem érte el; az udvari békepárt ismét fegyvernyugvást kötött.

Éppen ezen egyezkedés idején váltott Esterházy gyűrűt — 5 évvel első nejének halála után bedegi gróf *Nyáry Krisztinával*, Thurzó Imrének, György nádor fiának alig 20 éves özvegyével. A háborús idők miatt sietségben, nagyobb ünnepélyesség nélkül tartották meg az esküvőt Szucsányban, Turóc egyik kis mezővárosában, 1612 július 21.-én. Az ünnep jelentőségét emelte, hogy éppen Pázmány Péter esztergomi érsek s a király kiküldöttje áldotta meg frigyüket; δ eskette meg a katholikusok vezérférfiával azt a főrangú hölgyet, kit csak néhány éve a protestánsok vezérférfiának fiával, Thurzó Imrével adott össze a katholicizmus elkeseredett ellensége, *Alvinczy* kassai prédikátor.

E boldog frigy derítette fel a gondokkal és fáradalmakkal elcsigázott államférfiú életét. Békés nyugalmat azonban ez sem biztosíthatott neki, mert a király elsőrangú államférfiúi tehetségét mindeninkább méltányolva, folytonosan magához hívatta

és megbízásokkal halmozta el. „Im hatodik eszten-deje már annak, — írja Esterházy ebben az időben, — hogy csaknem in continuo motu (szakadatlan mozgásban) vagyok az ő felsége szolgatljában, az kiben magamnak való üdőm, bátran mondhatom, hogy egy holnapom alig volt. Egyéb dolgaimra nézvén is azért kívánnám, ha mi kis időm adatnék ő felségétől, hogy azokat eligazíthatnám.”

II.

Esterházy mint nádor és hadvezér.

Pedig ha eddig sem volt nyugalma, még kevésbe remélhette azt a közel jövőben. Thurzó Szaniszló halálával megüresedett az ország első hivatala, a nádori szék, s a soproni országgyűlés, bár nagyobb részében protestáns rendekből állt, 1626-ban Esterházyt emelte a nádori méltóságra, mely őt, mint az országgyűlés kiemeli, „már régen megilleté”. Esterházy nyerte el az összes szavazatok öthatodát: 125-öt, míg a protestáns Nádasdy Pál csak 25-öt kapott.

Ugyanez időben érte el a 44 éves nádor szerencséjének tetőpontját, midőn eddigi tisztségein és birtokain kívül még Sopronmegye főispánságát és a fraknói grófság örök birtokát is megkapta, ez utóbbit főleg azon ritka önzetlenségeért és hazafias áldozatkészségeért, mellyel királyának kérelmére s a Bethlennel való egyezkedés sikeresítése végett önként lemondott munkácsi váráról és uradalmáról az erdélyi fejedelem javára.

Még ugyanazon évben újra kitört a háború Bethlen s a király közt. A nemzetét annyira féltő

nádorra nézve súlyos megpróbáltatás volt e testvér-háború. Nagy érdeme is van a pozsonyi és szőnyi békékben, melyek miatt IV. Fülöp spanyol király Esterházynak aranygyapját küldött. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem óta Esterházy volt az első magyar, kit e kitüntetéssel megtiszteltek.

Csakhogy a derű csakhamar ismét borúra változott. Ez időben mérgesedett el az a mérhetetlenül sajnálatos feszült viszony Esterházy és Pázmány között, melybe a kor két legnagyobb magyarját és legnagyobb katholikusát többrendbeli félreértés és ingerlékeny természetük ragadta. Ez a két nagy ember nem tudott mindenben egyetérteni. Céljuk egy volt, de az eszközök iránt nézeteik eltértek. S mert mindenki úgy érezte, hogy tervei megvalósításához van a haza üdve kötve, s hogy útjokban akadályokat megtűrnök nem szabad: néha nagyon is heves súrlódás fejlődött ki közöttük még oly kérdésekben is, melyek nem voltak elsőrangú fontosságúak. Ilyen volt híres vitájuk afölött, kit illet meg az első hely a király mellett: a prímást-e vagy a nádort? Sokkal fontosabb véleménykülönbség fejlődött ki köztük Bethlen halála után az I. Rákóczi György fejedelemmel szemben követendő eljárás kérdésében. Esterházyt bízták meg a háború vezetésével, de egyrészt a megfelelő eszközöket vonták meg tőle, másrészt tudtán kívül békétárgyalásokba kezdtek ugyanazon Rákóczyval, kit ő, a nádor, már-már diadalmasan visszaszorított. Hosszúra nyúlna, ha e fáradalmas munkásságot apró részleteiben méltatnók, bár éppen e részletekben domborodik ki szépen bölcsesége és jellemnagysága. *Toldy Ferenc* szavaival foglalva össze működését:

midőn 1631-ben Kassán békét kötni kényszerült, a körülményekhez képest oly sikerülten szabályozta a király és Rákóczi kölcsönös viszonyait, hogy éppen ekkor fűzte államférfiúi koszorújába a legszebb babérlevelek egyikét. Rákóczy kénytelen volt ígéretet tenni, hogy a király ellen többé háborút nem indít.

De a buzgó nádor érdemeit nem méltányolták megfelelő módon, sőt ugyanekkor a részvétlenségen kívül gyanúsításokkal és áskálódással sebezték Esterházy szívét, ki jól érezte, hogy szolgálataiért nem ily jutalmat érdemelt. „Engem, — írja egy levelében — bizonyosan hívom az Istant, hogy sem bosszú, sem tisztelességgé kívánás, vagy magam haszna keresése nem hordoz, hanem uramhoz való igazságom és hazámhoz való kötelességem, *holott csaknem meghalok az sok búba, dologba*, mivel csak egyetlen egy emberem nincs, azki ebben segítene.”

A szoros kapocs, mely az udvarhoz fűzte, szintén meglazult II. Ferdinádnak, Esterházy személyes jókarójának 1637-ben bekövetkezett halálával. Hozzá új ellenfelei akadtak, kik között Lippay kancellár nyíltan és hevesen megtámadta. Esterházy e kellemetlen ügyet engedékenységgel simította el; midőn azonban az országos sérelmek is újra fel-elevenedtek, végre olyasvalamire szánta el magát, amire sem előtte, sem utána nincs példa a nádorok történetében: beadta lemondását a nádori méltóságról (1638). Lemondólevelében kifejti, hogy nem az áldozatoktól és fáradtságtól való iszonyodás vezette e lépésre, hanem hazafiúi kötelességérzete. Az udvari ármánykodók törekvéseiért, úgymond,

nem vállalhat felelősséget, ellenük dolgozna pedig lehetetlen. Ha esküjét megtartja, csak gyűlöletet arat; ha nem, lelkiismerete sérül meg. Egyfelől oly utasításokat kap az udvartól, — nem ő felsége, hanem környezete hibájából, — melyek az ország szabadságaival ellenkeznek; másfelől meg éppen a törvények tisztelete dolgában gyanúsítják meg a hazafiak. Nemcsak jószágaiban károsították meg, — amit számba sem vesz, — de még élete ellen is incselkednek. Mindezt soká türte ugyan, magát zabolázván; de fél, hogy keserűségének kifakadássalval előbb-utóbb nagy bajt okoz. Hivatkozik végre hajlott korára és betegeskedésére s kéri a királyt, engedje úgy cselekednie, ahogy az okos kormányzó tesz, aki másra bízza a kormányt, mihelyt látja, hogy maga a hajót meg nem mentheti többé. Esedezik, ne értsék félre búcsúzó szándékát; mert ő, bár visszalép, ezentúl is csakoly buzgón fogja személyes hazafiúi kötelességeit teljesíteni, mint tizenkéteves nádori tevékenysége idején. Hogy pedig lemondását biztosabban elfogadják, *lemond minden megtérítésről a fölséggel szemben s összes kártalanítási igényeiről a nemes ország irányában*; elég jutalma lesz az immár megérdemelt nyugalom. Pedig ezek az igények jelentékeny összegeket képviseltek.

III. Ferdinánd azonban nem engedte nyugalomba vonulni. Kérelméről Esterházy tovább viselte ugyan megunt terhét, de ettől fogva egymást érték emlékiratai, melyekben a királyt kormányának hibái felől felvilágosítani s a növekvő veszély megelőzése végett a nemzeti sérelmek orvoslására bírni igyekezett. Ezzel ugyan közvetetlen eredményt alig ért

el, de legalább — Merényi szavai szerint — minden szava országos jelentőségű tiltakozás volt az udvari politikusok balfogásai és túlkapásai ellen. A folytonos sikertelenség 1642-ben ismét rávette, hogy lemondását most már az ország színe előtt megújítsa. „Tudván azt, — írta a vármegyéknak még az országgyűlés előtt, — hogy nem magonknak születtünk, nagy kívánója voltam én is annak mindenkor, hogy kegyelmes uraimnak és fejedelmimnek, s a szerint édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek mind szorgalmatossan, s mind jó igazsággal szolgáljak: megvetvén azaránt minden tekéntetet, gyűlölséget és kárvallásokat is; aminthogy Isten akaratjából negyven esztendőtől fogvást negyedik fejedelmenket is szolgálom már, s amint én gondolom, minden nagy méltó panasz és foddás nélköl, kész lévén mindenkor, minden alkalmatossággal, ha kívántatott volna, életemet is elfogyatnom az Ő Fölségök hívségek mellett: az szerént szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek is nagy jó indulattal és serénységgel igyekeztem minden tehetségem szerént szolgálnom; keváltképpen látván ez sok kölöm-kölömféle szorongatásokban való létét, életemtől való megvállásommal is kész voltam volna szolgálnom és segítettem neki. De mivel Isten azt nem akarta, s az alkalmatosság sem hozta; ím mindazáltal mind erőm és egészsem fottáig szolgáltam, amint legjobban tudtam, kegyelmeteknek és édes hazámnak, egynehány rendbeli terhes és nekem igen súlyos és munkás hivatalokat viselvén; keváltképen penig ez palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igájának viselésében Isten akaratjából tizenhat észten-

GALÁNTHAI ESTERHÁZY MIKLÓS GRÓF
Magyarország nádora.

dőt töltöttem már el; s noha, úgy vagyon, nem azzal a gyümölcssel, amint én kévántam volna, avagy a mi szegény hazánk szüksége, avagy a kegyelmetek szolgálatja is: de mivel itt az mentsegnek helye nincsen, ahelyett mint maga fiának, avagy, eddig való hivatalomat tekintvén, atyjának, hogy bocsánatot adjon minden fogyatkozásimnak, nagy szeretettel kérem kegyelmeteket. És mivelhogy ím az mi kegyelmes urunk, koronás királyonk gyűlést fog az nemes országnak és kegyelmeteknek hirdetni, idején akarom tudósítanom kegyelmeteket, hogy tovább én mostani hivatalomat semmi úton nem viselhetem, sok rendbeli törődésim, betegeskedésim, és sok egyéb fogyatkozásim miatt is, eljárván ödőm is. Hanem hogy ennél is nagyobb szorongatásokra és kárvallásokra ne jusson szegény édes hazánk, méltó igen kegyelmeteknek más ilyen hivatalra való alkalmatos személyről gondolkodni, kiről alázatosan tudósítottam Ő Fölségét is, hogy Isten összehozván kegyelmeteket az győlésre, *vdlaszson oly személyt, a ki hasonló igazsággal, gyümölcsösben szolgálhasson nálannál kegyelmeteknek*, s nagyobb és megújóltabb erővel és szorgalmassággal is. Noha én is ezt a kevés hátramaradott időmet is mind ezen erőtlenséggel is, más tehetségem szerént való munkában nagy készséggel ajánlom az kegyelmetek szolgálatjára, és egyött kevánok élni halni kegyelmetekkel, az mi kegyelmes urunk és édes hazánk s nemzetünk szolgálatában. Ebben penig, kérem azon is kegyelmeteket, meg ne botránkozzék, hogy ily dologra kellett resolválnom (elhatároznom) magamot, aki szokatlan és másszor nem hallatott az országban, és de lege

regni is egyébaránt is holtig való hivatal ez. De az, aki hivataljának meg nem felelhet, mind erőlensége s mind egyéb akadéki miatt, azt méltán holtelevennek tarthatni, kire nézve távol legyen az, hogy az én fogyatkozásimmal kárt tennék kegyelmeteknek, hanem hogy Isten az ő jóvoltából szánja meg szegény hazánkat és nemzetönket; adjon oly gondviselőt Ő Fölsége után kegyelmeteknek, aki tartsa meg fejedelmével való egyességet is kegyelmeteknek, és felelhessen meg egyébaránt is hivataljának is kegyelmetekhez való igazsággal és szeretettel való serény szolgálattal, szívből kívánom. Tartsa meg Isten jó egészségen kegyelmeteket.”

A rendek és a király kérelmére azonban Esterházy újra elnapolta visszalépését a jövő országgyűlésig, melyet azonban ő már nem ért meg. III. Ferdinánd a lemondási kérelemre többek közt így felelt: „Annyira bízom önben, hogy el sem gondolhatom, jelenléte nélkül miként tarthatnám meg seregemet: remélem tehát, semmi esetre sem fog távozni, sőt az eddigi módon folytatja tevékenységét, melyet császári királyi kegyelemmel fogok viszonzon.”

Esterházyt ez a bíztatás éppen akkor érte, mikor a királytól várt segédcsapatok elmaradása gyors visszavonulásra kényszerítette. Mindazonáltal jó szíve nem tudott ellenállni az ország s a király egyesült kérelmeinek: egy-két jó szóra, a jobb jövő reményének némi bíztató mosolyára azonnal újra fel-felvállalta méltóságát. „Szolga vagyok, — felelte a király levelére, — megtettem, amit lehettem, s ösztönzés és jutalom nélkül is megteszem, amit tehetek.”

Esterházy tehát tovább igyekezett az ország egységét egyrésről, törvényeit másrészről csorbítatlanul helyreállítani. Ez értelemben míg a királynál sürgette a sérelmek orvoslását, addig az elégedetleneket türelemre és okos várakozásra intette. Ha a király a magyarokat meg akarja nyerni, hangsúlyozá, jókor meg kell adnia nekik az övékét, különben keseredettségből is a fejedelemhez állnak; s ha még soká szükkeblűsködnek, ö semmi jót sem *Ígérhet, s nem hogy segélyt nem várhatni, de sőt félő, hogy az ország rútul megzavarodik, s a jövendő veszedelmek súlyosabbak lesznek az eddigieknel, mind a hazának s a felség híveinek romlásával, mind az egyháznak soha helyre nem hozható pusztulásával.* Ugyanekkor azonban az ellenfél is békítgette. „A közönséges szabadság — mondogatta a rendek panaszait hangsúlyozó Rákóczynak — nem kegyelmedet csak, hanem mindenjunkat illet; az kegyelmednek sem fájhat jobban, aki távol nézi, mint minékünk, akik érezzük: *de idejét és jó rendjét mindennek meg kell tartani.*” Még a közbenjáró szerep elfogadására is kész Rákóczi és a király közt. „Ha mi difficultási vannak kegyelmednek, — írja Rákóczynak, — megtartván ama közönséges proverbiumot is, hogy falu fejében nem alkalmatos kardot vonni: ím én, tisztem is azt kívánván, (*noha gyűlölséggel leszen meg*), leborulok ő felsége előtt s könyörgeni fogok; csak értsem akaratját kegyelmednek ...” De a fegyveres ellenzéket határozottan elítéli: „Ha minden két pénz keresetünkért — úgymond — százat költünk, előbb elfogyunk, hogy sem némely csekély keresetünkhoz jutunk.” Éppígy óvja a fejedelmet a török barátságától. „A török

sem szed mások kosarába epret”, hangoztatja. „A kegyelmed confoederatusai (szövetségesei) magukat, nem kegyelmedet nézik s ím, bevitték a sárba és le is tették kegyelmedet.” A svéd, francia s általában a külföldi segélynek „magos ugyan a cégre, de veszedelmes és mérges ital vagyon alatta.” Ezen és hasonló intelmeit 28 ránk maradt „intőlevélben” ismételgette. A hálatlanság, gúny és vadaskodás, mely honszeretetének csaknem egyetlen jutalma lett, haláláig kísérte. Mint maga panaszolja, még első anyánk és atyánk vétkét is neki tulajdonították.

Fabius Cunctatornak — késedelmezőnek — csúfolták, midőn polgárvért kímélendő, a béke reményében és betegségtől gátoltatva, nem sietett a támadással; pedig felépülvén, „noha bizony pogányokra menne örömesben, mint maga nemzetére”, gyors és tervszerű mozdulataival a felkelőket ugyan-csak hátraszorította. *Szerencset* puszta rémítéssel vette be s a Tisza-Bodrog közét elfoglalván, Rákóczyt Zemplénbe kényszerítette visszavonulni. Kassával azonban nem boldogult s bár Rákóczy a kassai kudarcról nem értesülvén, már békét is kért, a nádor Rákóczy vezére, az ügyes Kemény János elől meghátrálni kényszerült.

E felföldi háború volt Esterházynak utolsó hadjárata s nem az ő rovására írandó, hogy eredménye kisebb volt az elviselt fáradalmaknál.

A háború után a nádor szenvedő egészsége újra gyengülni kezdett. De bár ezért személyes hadvezetésre többé nem vállalkozott, hátralevő napjait még mindig ernyedetlen munkásságban töltötte. Lelke maradt ezentúl is a harcnak, melyet a béke eszközének tekintett.

Éjjel-nappal dolgozott, még a leghevesebb lázban égve is egyre írta emlékiratait, küldözte leveleit, rendeleteit, hírnökeit az ország minden részébe, bár ugyanakkor mindinkább kellett tapasztalnia, hogy jóslatai szomorú valósággá válnak, s igyekezeteit a kormány eredménytelenekké teszi. Személyes csapás is érte a háború folyamán: az egyezkedés megindulván, Rákóczy javára kénytelen volt lemondani Rege váráról és uradalmáról. A linzi békekötést azonban, mely célzatait sok tekintetben meghiúsította s aggodalmait megvalósította, már nem élte meg: öt nappal előbb megjelent lelke az Isten ítélezőké előtt, „kinek tulajdonsága az alázatosoknak kegyelmet adni,” aminő ő volt, ki „macula nélkül járt, igazságot cselekedett, szívben igazságot szólt és nyelvével nem cselekedett csalárdsgágot.”

Húsz évi nádorsága az önfeláldozó honmentő munka fáradalmaiban telt el, melyek, ha nem is arattak feltűnő közvetette sikert, kétségkívül nagy hatással voltak: a nemzet egyik legválságosabb korszakában az országos visszavonást nem engedték végleg elmergesedni s egyrészt az udvarnak, másrészt a felkelőknek törvénytelen túlkapásaival szemben, amennyire a tényleges viszonyok közt lehetséges volt, megvédték a *szabad* és *önálló*, de egyúttal *egységes* és *osztatlan* Magyarország érdekeit. Ha az eredmény mindenben nem felelt is meg erőlkodéseinek: érdemét ez nem csorbíthatja.

III.

**Esterházy Miklós a magánéletben. Esterházy,
mint a vallás és tudomány ápolója.**

Esterházy nádori tevékenységénél nem volt jelentéktelenebb működése a magánéletben, melynek jótékony hatását családjára és egész környezetére kiterjesztette.

Mint Egyházának hithű és meggyőződésbeli híve, legfőbb gondját övéinek visszatérése képezte az ősi katholikus hitre.

Említettük már, hogy első nejét, Dersffy Orsolyát a katholikus hitre téritette. Ugyanígy téritette vissza második nejét, Nyáry Krisztinát is, aki születésére és érzületére ugyan mindig katholikus volt, de mint Thurzó Imre neje, sokáig nem igen gyakorolhatta katholikus hitét. A máig fennmaradt családi napló, melyet Nyáry Krisztina kezdett meg s utóbb fia, Esterházy Pál folytatott, Nyáry Krisztina tollából a következőket örökítette meg:

„Az én szerelmes uram vött el engemet húsz esztendős koromban az tekintetes nagyságos gróf Esterházy Miklós uram. Az ű kegyelme ideje negyven esztendőben volt...” „Mentem az én szerelmes uramhoz Újvárban 28. napján Októbernak. Ott létembe az Úristen szent lelkének ajándékát közölte velem és tértem az igaz vallásra. Gyűntam meg ujabban Istennek akaratából 30. napján decembernek és megkommunikáltam (áldoztam) 31. napján ugyan decembernek havában, mikor írtak 1624. esztendőbe. Mert az előtt kíntelen voltam az szín mutatásra, de szívemben mindenkor igaz Pápista voltam.”

Nyáry Krisztina nyílt visszatérése a katholikus hitre még inkább felingerelte ellene anyósát, özvegy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébetet, ki az ifjasszonyt amúgy sem igen szívelte s most egyenesen vonakodott Nyáry Krisztina két leánykáját, Thurzó Erzsébetet és Krisztinát anyuknak visszatadni. Erővel protestánsokká akarta őket nevelni. Szintúgy letartóztatta Nyáry Krisztina kelengyéjét és leányainak atyai örökségét is és mindez csak akkor adta ki, midőn Esterházy sürgetésére a király is, az országgyűlés is végzést menesztettek hozzá ezen értelemben. A gyermeket megtért anyuk természetesen szintén katholikus módon nevelte; Thurzó György szándéka pedig, aki unokáit kizárta birtokaiból, ha valaha a katholikus hitre térnének, meg-hiúsult, amennyiben éppen ezen rendelkezése erejénél fogva a birtokok Nyáry Krisztina férjére, Esterházyra szállottak.

Hitbuzgalmi tevékenységében Esterházy a Jézustársaság tagjait választotta segítőtársakul. Udvarában ki-bejárnak a katholikus vallás visszaállításának vezérférfai: Káldy, Dobronoki, Nádasi, Forró s kiket állandóan magánál tartott, Hajnal Mátyás és Keresztes ísván. Ezek segítségével téritette meg jobbágyait és udvarának előkelő vendégeit. A térités nem volt mindig könnyű munka. Biccsén, Thurzó nádor egykori birtokán, eleinte nagy ellenkezéssel fogadták a jezsuita téritőket: gyanúsan nézegették, sőt babonás félelmükben meg is tapogatták őket s nem tudtak hova lenni csodálkozásukban, midőn látták, hogy a páterek is hozzájuk hasonló emberek: sem lólábuk, sem szarvaik nincsnek, holott papjaik ilyenekként festették őket.

A térités csak akkor indult nagyobb lendületnek, midőn Esterházy 1627 késő őszén Hajnallal s egész udvarával Biccsére költözött. mindenekelőtt a vidék lutheránus szuperintendensét, *Hodik*-ot igyekezett megtéríteni. Karácsony harmadnapjára meghíta ebédre s az asztalnál ő is, Hajnal is barátsságos, egyezkedő módon társalogságban vele. Hodik azonban mindenkor előtt elütötte a beszéd tárgyát, valahányszor az a vallás terére közeledett. A nádor nem engedett: megkínálta az aznapon szentelt ú. n. szent János-borral s megkérdezte: *ivott-e* már valaha szentelt bort? Hodik ügyes kitéréssel felelt; hogy Istennek minden adománya, közte a szőlő is, jó és szent, ha megszenteltetik imádság által. Hajnal helyeselte Hodik válaszát és csak azt tette hozzá, hogy igen régi egyházi szokás szent János napján a bort külön imával megszentelni, mint húsvétkor a tojást, húst stb. Hodik erre gúnyos célzást engedett meg magának, azt az élcet kocskáztatva, hogy ezek a szentelések mégsem annyira a szenteltetőknek, mint inkább a szentelőknek szoktak hasznukra válni. Hajnal nem neheztelt meg e célzásért s egyre újabb vallási vitakérdésekkel állt elő. Hodik, mint őmaga állítja, bátran és ügyesen felelt, mit Esterházy nyugodtan fogadott; csupán akkor sértődött meg, mikor Hajnal a szentatyákra hivatkozott, közben szent Demjént is idézve, mint aki szintén ajánlja a szentek tiszteletét s Hodik erre így felelt: „Mit nekem a ti szentatyáitok vagy Demjéntek, akiről azt sem tudom, ki és hová való. Mutassátok meg nekem a dolgot Péternél vagy Pálnál, vagy az írásban.” Itt a nádor bosszúsan tört ki: „íme, ilyenek ezek a kevély lutheránusok,

kik a szentatyák iratait megvetik és saját képzeleteiket a legrégebb írók tanúságánál többre becsülik.” Hodik erre szerényebb lett, mire a nádor ismét kegyesen társalgott vele, sőt búcsúzáskor még egyszer megkínálta borral s ivott vele, hogy „legyen egy akol s egy pásztor”.

Hodikot tehát nem nyerte meg, de azért azonnal munkához látott. Két jezsuita által szentbeszédsorozatot tartott, minek következtében a nép legnagyobb része azonnal megtért. Hodik nem volt képes a mozgalmat feltartóztatni s önként elköltözött Biccséről. Esterházy a Thurzóéktól annak idején elfoglalt templomot erre visszaadta a katholikusoknak, kik 1636-tól kezdve rendes plébánost kaptak. Ekkor Biccse már teljesen katholikus volt, bár a nádor sem itt, sem másutt erőszakkal senkit sem kényszerített a megtérésre. Ez volt végzete a lutheránus felekezet egyik főhelyének, hol egykor € vallás feje, Thurzó György uralkodott, aki biccsei birtokából saját unokáit is kizárta, ha megszünnének Luther hívei lenni. Esterházy és Pázmány igyekezetei folytán magának a Thurzó-családnak végső sarjai: Ádám és Mihály gróf szepesi főispánok is visszatértek anyjukkal, *hiszti Anna Rózával* együtt akath. hitre s ennek lángbuzgalmú terjesztőivé lettek. „A hitviták és vallásos színezetű politikai mozgalmak idejében — írja tovább *Ipolyi Arnold*, ki után az utóbb elbeszélteket közöltük, — általános szokás volt, hogy a főurak udvarai körében, sőt azok asztalánál ebéd közben a társalgás legélénkebb tárgyát a vallási ügyek és tanok megbeszélése s a másfelekezetű vendégekkel és látagatókkal felmerülő hitviták képezték.

„Esterházynak, vallása egyik legbuzgóbb hívenek, ez volt egyik kedvenc foglalkozása... Ebben főleg Hajnal működött közre hatásosan.

„A nádor gyakran, mintha ő maga kívánna felvilágosítást valamely vitás tan felett, kérdéseket intézett Hajnalhoz, melyekre midőn ez magyarázólag és tanítólag megfelelt, mindig a hatásra számított, melyet az a másfelekezetükre tett. Némelyeket egyelőre megingatott vallási nézetükben, másokat a folytatott beszélgetés és tanítás által megtérített. Esterházy Miklós testvérein és két nején kívül mintegy *huszonkilencre* számíták azon *előkelők* és *főurak* számát, kik a nádor udvarában megtértek.

„Esterházy legnevezetesebb műve azonban e téren *gróf Nádasdy Ferenc* megtérítése volt. Nádasdy már fiatalon a nádor udvarának ama tanult ifjai közé és tudós köréhez tartozott, kikkel Hajnal s a nádor folytonosan vitatkozott a vallásról. Ősei és atya régóta a hitújítók legerősebb támaszai voltak... Nádasdy Pál, az ország egyik főkapitánya, midőn 1633-ban meghalt, korán kifejlődött fiát, Ferencet hagyta hátra, ki már 12 éves korában lépett a család és atya örökös méltóságaiba és Vasvármegye főispánjának esküdött fől.

„Ferenc atya, mint vallása erős híve, fia számára imakönyvet írt, melyet kiadva, neki ajánlott. Nevelését felekezete egyik kitűnő hittudósára bízta, kit a külföldről hozatott. Azonban végzete, mint az akkori előkelő ifjakat, Esterházy udvarába hozta, hol annak téritési kísérleteit ki nem kerülhette; „mint pápista-faló ült le a nádor asztalához ő is és mint katholikus kelt föl mellőle”. Nádasdyra a nádor külön figyelmet fordított; tudta, hogy annak

kívánatos megtérítésével számos uradalma jobbágyai megtérése jár együtt.

„Nádasdy azonban erősen tartotta magát. Midőn egy alkalommal Olaszországba indulva utazásra, búcsúlátogatást tett Esterházynál, vallási vita folyt köztükafelett, hogy — mint Esterházy vitatá — a szentírásban nem lehet tévelygés, hanem amiben tévelygés van, az, hogy az eretnekek eltévelkednek, mert elbizakodva saját korlátolt eszökben, gőgösen elvetik az Egyháznak írás-magyarázó tekintélyét és mindenki saját véleménye szerint indul. Miután Esterházy e tételel szóval bőven megvitatta, még külön kis iratba foglalva is átadá Nádasdynak újabb megolvasásul. Nádasdy a térel igazságát részben ugyan megismerte, de viszont ígérite, hogy ő is be fogja bizonyítani írásban Esterházynak, hogy arra nézve, amiben az ó és új egyházak egymástól eltérnek, a szentatyák a protestánsokkal értenek egyet. És Nádasdy állott szavának. A fiatal, alig húsz éves főür az ígért feleletet megküldötte a nádornak. De ez sem volt rest azonnal cáfolatot írni reá. S így keletkezett Esterházynak azon nevezetes theológiai munkája, mely *Értekező levél gróf Nádasdy Ferenchez* cím alatt később nyomtatva jelent meg és Esterházy erős hitének és terjedt hittudományának kiváló emléke.” (Terjedelme kb. 300 kisebb alakú nyomtatott oldal.)

„Végre Esterházy fáradtságának sikere volt. Nádasdy a következő év elején megtért. A tény meglepő s a jelenet, mellyel azt véghezvitte, oly rendkívüli és megható vala, mint maga a térités.

„Alighogy elolvasta Nádasdy az Esterházy által elkészített munkát, azonnal megingott meggyőző-

désében. Most Esterházy és Hajnal annál erélyesebben folytatták téritését. Megküldötték neki úgy látszik — Amicisnak, a Jézus Társasága legkitűnőbb dogmatikatanárának munkáját tanulmányul. Majd Bécsbe ment Nádasdy s ott a jezsuitáknál végezte be oktatását a hitben, valamint megtérését... „Ezzel Nádasdy nem elégedett meg. A november 25-ére Csepregre összehívott zsinaton nagy közönség jelent meg. Nemes urak számosan, az összes nép és mintegy negyven prédikátor. A zsinatot megelőző isteni tisztelet a csepregi régi, nagy plébániai templomban tartatván, egyszerre csak föllépett Nádasdy, és a kath. Egyház igaz és hü fiának nyilatkoztatta ki magát. Mint maga Esterházy nádor írta Lamormain-nek, ügyesen és okosan adta elő a csudálkozó népnek tette okait; szemére veté a jelenlevő prédikátoroknak felekezetük hamis tanait, mire azok egymás után eltávoztak.

„A karácsonyi ünnepek alkalmával aztán levette a nyilvános hitvallást Sennyey veszprémi püspök kezeibe számos meghívott főür és nemesség jelenlétében Sárvárt, a protestánsoktól immár visszavett régi katholikus templomban. A nép legnagyobb része oly könnyen követte urát most is a katholikus vallásra, mint követte volt egykor őseit a hitújításra.”

Esterházy személyes áldozatokkal sem fukarkodott vallásos buzgalmának kifejtésében. A gyönyörű egyetemi templom, melyet Nagyszombatban építetett, egymagában is fényes tanúbizonysága a hitbuzgó nádor tevékeny és áldozatrakész vallási érzületének.

IV.

Tudományos élet a nádor udvarában.

Mint a középkorban a fejedelmek udvarai voltak a nemes ifjúság voltaképeni műveltségi iskolái, úgy a XVII. században főleg akkor, mikor még a nagyszombati főiskola nem virágzott, nálunk Bethlen és Esterházy udvarai voltak azon műveltségi középpontok, hol a magyar nemes ifjúság a fegyvergyakorlás mellett a tudományokban és művészeteiben oktatást szerezhetett.

A nádor első nejétől való egyetlen fia, István mellett tényleg ott látjuk a nádori udvarban az Erdödy, Koháry, Pálffy, Perényi, Wesselényi családok ifjú sarjait, kiket a nádor és jobbkeze Hajnal, alapos bölcséleti és jogtudományi művelésben részesítettek, a komolyabb tudományos foglalkozást léptetvén a veszedelmes, durva bajvívások és lándzsavetések helyébe. Évenkint többször ünnepélyes, nyilvános vitatkozásokat is tartottak, mintegy vizsgálat gyanánt. E vitatkozásokon nemcsak a szereplők szülei voltak hivatalosak, hanem a nádort látogató Jézustársaságiak s egyéb papok és szerzetesek is, kikhez tudósabb világiak is csatlakoztak, hogy a vitában mint ellenvetők résztvegyenek s ezzel az ünnepély színvonalát emeljék. így 1633-ban a lélektan tételeit ki is nyomatták s a meghívott nagyszámú közönség közt kiosztották. A nemes ifjak, köztük a nádor fia, oly jelesen feleltek, hogy szüleik szemében örömköny csillogott.

Még nagyobb fényvel folyt le az 1634. év kettős ünnepe, minden a nádor Nyáry Krisztina újszülött gyermekének keresztelőjét ülte, másnapra

pedig a vizsgálat és vitatkozás volt kitűzve. Az összes főúri világ hivatalos volt Kismartonba. Esterházy azáltal is igyekezett emelni a nap fényét, hogy a vitatkozásra kiváló ellenfélt keresett. Nagy hírben állt ekkoriban országszerte egy dr. *Lassius* nevű protestáns tudós. Nem csupán felekezete, hanem a katholikusok nagyrésze is éppoly nagy tekintélynek tartotta a theológiában és bölcselenetben, mint az orvosi tudományban és a vegytanban.

Esterházy mindenáron be akarta ugratni a vitába, s hogy a doktor eleve meg ne hátráljon, egyelőre csak orvosi tanácsadásra híta meg udvarába a vita napjára. A doktor gyanakodott s egy nappal korábban érkezett meg, de a nádor ott tartóztatta másnapra is, bármennyire szabódott amaz. Be is vezette másnap a vitatkozóterembe, kezébe nyomták a kinyomtatott bölcseli és természettudományi tételeket. A vitát az ifjú István, a nádor fia kezdte meg s egy órai szónoklat és előadás után felhíta a doktort, hogy ha valamely kifogása volna tételeire, szíveskedjék azt előadni. A kihívott kénytelen volt elvállalni a párviadalt s megragadta Aristoteles azon téTELét, mely a természet alapelveit érzés alá esőknek állítja. „A védő nádorfi — beszéli Ipolyi — a doktor támadásait fáradtság nélkülfel visszautasítja; de a doktor nem egykönnyen adja meg magát; a megkülönböztetés ellen intézé most syllogismusait és majd a maiort, majd a minort, aztán hol az egyik, hol a másik thesist támadta meg, hol pedig eltért a tárgytól és nagy beszéddel, szónoki fordulatokkal palástolta diversióját (elkalandozását). A vitatkozó nádorfi szerény komolytággal figyelmezteté ellenfelét, hogy nem tartja meg

sem a dialektika, sem az ethika által előírt vitatkozási szabályokat; . . . vagy érti a tételek, vagy nem érti; ha igen, akkor adjon arra alaki választ; ha nem, hallgasson el és újra megmagyarázza; különben a vitatkozás mitsem ér. A doktor a distinctiót (megkülönböztetést) újon megmagyaráztatni kérte magának. A hallgatóság ekkor már feszült izgatottsággal követte a vitát. De mire a doktor ismét csak dilemmákkal válaszolt, a vitatkozó kimutatván, hogy a distinctiokat mégsem fogta föl, rendreutasította őt. A doktor csakugyan bevallotta, hogy nem értette meg a kérdést, mire a nádor és a hallgatók elveszték türelmüket. Esterházy, ki a vitát a legnagyobb önuralommal hallgatta és noha a közbeszólások ilyenkor helyen kívül nem valának, egy szót közbe nem szólott, most felemelkedék és a doktorhoz e zokszót intéz: „Minek beszélsz tehát, ha azt sem tudod miről van a szó!” — A beállott feszültségen lazított valamely ifjú báró, ki kilépvén, a vitatkozás tételeit egészen helyesen föllállította, bebizonyította és a hallgatóságnak még világosabban megmagyarázta ... A vitatkozást vezető bőlcselettanár, hogy a jó hangulatot visszaállítsa, záróbeszédében nemcsak megköszönte dr. Lassius fáradtságát, hanem kidicsérte nagy tudományát is, melyet a vitatkozásban tanúsított és meghíttá délutánra a vitatkozás folytatására, mentegetve őt egyúttal, hogy csupán megzavarodott kissé a nehéz téTEL felfogásában.

„Ez alkalomból is mindenki többen *megtértek*, míg mások gyermekéiket adták a jezsuita iskolákba. A nádor fia pedig ezáltal tudományának fényes jelét adva, a figyelmet magára vonta oly mértékben, hogy

a szomszéd Sopron protestáns tanárai és tudósai is helyén látták őt megtisztelni” — az akkor divat szerint sallangos magasztaló költeményeket intézve hozzá.

V. Esterházy családja körében.

A gondos nádor azonban szívén hordta övéinek anyagi érdekeit is. Jó gazda volt s okos számítás és összeköttetések által iparkodott családja szerencséjét s jólétét a zavaros időkben biztosítani; ami annál fontosabb teendője volt, mert második házasságából több gyermeke született.

1638-ban Dersffy Orsolyától született fiát, Istvánt pápai felmentéssel Nyáry Krisztinának első férjétől való leányával, Thurzó Erzsébettel házasította össze; s ez ünnep nemcsak annyiban vált az örömapa megelégedésére, amennyiben rajta az ország legtöbb főura, köztük a király nevében Lósy érsek, továbbá a lengyel király és Rákóczi követei is megjelentek, hanem főleg azért is, mert e házassággal régi, kedves terve valósult meg. A nagyszombati kollégium ez alkalommal verses és szónoklati előadásait a nádor kismartoni udvarában tartotta meg. Az atyák közül az igazgató, *Forró*, ki egykor Istvánt megkeresztelte, volt az ünnepi szónok és eskető, az írás e szavai felett tartva a szentbeszédet: „Amit Isten összekötött, ember szét ne válassza.” A mulatság rendkívül fényes volt s egész éjjel és több napon át tartott; de már nem hetekig és hónapokig, mint egykor Thurzó Imre nászünne Nyáry Krisztinával.

Az örömapa ez alkalommal elsőszülöttének „Atyai szeretetből való rövid intés, tanúság és infor-

matio" című iratot adott át, mely remek egyszerűségében ékesszóló bizonyssága a nádor melegen érző atyai szeretetének.

Biztosítja fiát e tanulságos iratban, hogy őrködő szemeit ezentúl sem veszi le róla. „Azt cselekedd csak, — teszi hozzá, — amit mi előttünk is megcselekednél, vagy jó ítélettel a mi javallásunkat hinnéd benne, avagy más eszeseknek is dicséretét.”

Birtokviszonyairól kimerítő részletességgel informálja őt. „Nyilván vagyon, tudom, nálad — írja fiának, — az én mindennap számtalan munkám is, kiket kívánnék, hogy megkönnyebítenél. És arra nézve kívánnám hozzám való közel laktodat is, gyakorolván magad a munkában és a szolgálatban, hogy így az én holtom után is mind nemzetsegédenek, hazádnak és Uradnak hasznos szolgája lehetnél, aminthogy kedved lévén hozzá, ezekre itt nálam elég alkalmatosságaid volnának. Mindazonáltal, tudván az ifjúságnak állapotát és a te hajlandóságodat is, én semmiré sem kényszerítlek.”

Csak arra kéri, hogy amit most kezeibe ad, helytelenül el ne költse. „Hiszen előtted — így folytatja atyai intelmeit — sem Urad, sem hazád, sem mások dolga nem forog; hanem magadra és magad dolgaira lesz most csak gondod. S ha magadnak is meg kezdenél fogyatkozni, mindenek ítélete szerint annyival alkalmatlanabb leszes másoknak.”

„Fölös és haszontalan cselédet tartanod szükség nélkül való; elég szolgánk leszen minekünk, akiket helyes és jó dolgokban mindenkor szolgáltathatsz, aminthogy szolgálnak is, csak te is kinek-kinek közöttük illendő becsületeket megadjad, kiket

mi jó rendbe is veszünk, hogy az öreg uraim hét-avagy hónapszámban legyenek mellettes a continuousokon kívül.

„Remélem azt is, hogy mind magam, mind mások relatiójából nyilván lehet nálad: az Igazságért és Uramhoz való hűségemért s hazánk szabadságáért is mennyit szenvedtem légyen én a Bethlen idején való háborúságban; úgy hogy valami jóm énnekem volt, vagy magamé, vagy szegény atyámfiaé, az anyádé, többnyire mindazok elvesztenek tőlem, úgy hogy jószágomban több a kinzséri puszta kőfalfánál én kezemben meg nem maradt, elköltvén életem és becsületem megtartásáért minden ingó-bingó javaimat is; hanem valami jóm nekem most vagyon, mindeneket előmenetemmel, böcsületemmel, jó nevemmel újonnan köllött szerzenem, hatalmas gonddal, munkával, szenvedéssel s kemény gondviseléssel és nagy hűséggel.” — Itt elSOROLJA, micsoda javai voltak Dersffy Orsolyának, mit szerzett őmaga s mit „cédaít (engedett át) atyafiságos szeretetből” atyafiaiak. Aztán buzdítja, hogy soha túlságosan „ne fonnyassza magát” a birtokokért, „se valami kedvetlenséget ne viseljen” miattuk rokonaival szemben, „mert cum foenore (kamattal) megtér a te jód — úgymond —, csak egyébaránt alkalmaztasd mind ezelőtti s mind a mostani Instructiónk szerént magadat, kire kívánok Istenről malasztot is; melyekhez alkalmaztatván magadat: Isten is úgy áld meg s evvel tartsd a mi szeretetünköt és atyai áldásunkat is magadon ...”

„De elvégzem írásom,... kívánjuk szívünk szerint, hogy Isten jó egészségben és szeretetben tartson meg sokáig benneteket, s éljetek lelketek

üdvösségeire s nekünk is örömkre, s láthassátok maradékaitokat, aki első méze a házasságnak, kiknek veletek együtt örvendhessünk mi is. Amen.”

Így hangzott Miklós nádor atyai áldása.

Az esküvő után a nádor Kismartont, anyai örökkét fiának hagyván, maga Sempteire, az újon adományul nyert »Thurzó-birtokra költözött. Sempte Nagy-Szombathoz közel esvén, ezentúl még folytonosabb lett a nádor érintkezése a jezsuitákkal, kik öt, ki-kirándulva, sűrűn látogatták. Még gyakrabban rándult őmaga Nagy-Szombatba az érsekhez országos tanácskozásokra, a kollégiumba és az egyetemre. Részvett az intézetek egyházi s iskolai ünnepélyein. A télen át állandóan nagyszombati házába tette át lakását, hol hosszabban, hónapokon át is tartózkodott nejével és családjával, főleg azért is, hogy gyöngélkedő egészségét gyógyíttassa.

A nádori ház öröme azonban nem sokkal István esküvője után gyászra fordult.

Nyáry Krisztina, a nádor hű neje, az 1641. év elején utolsó magzatának, az erőteljes Ferencnek életet adván, 37 éves korában rövid szenvedés után megszűnt élni.

István egészségi állapota is folytonos aggodalomra gerjesztette a törödött apát, s az aggodalom valóra vált. Ugyanazon év nyarán, melynek elején a nádor hű nejét elvesztette, elsőszülött fia, a reményteljes ifjú főür is meghalt hosszabb betegség után, 26 éves korában.

A nádorra e csapások annyira hatottak, hogy szobájába zárkózott és minden vigasztalást tompán elutasított. Napokon át étel-ital nélkül, senkivel sem érintkezve nyögte súlyos fájdalmát, s övéi

rémülvé szemlélték a kulcslyukon át, mint vergődik a különben oly ércszilárd férfiú iszonyú bánatában, mint nyomja fejét hosszasan és némán a falhoz, mint nyög és hallat kínos panaszokat. Csak harmadnapra sikerült kedveltjének, Pál fiának enyelgései következtében fájdalmában annyira megennyülnie, hogy ismét beszélt övéivel.

Némi verőfény szállt ismét az agg nádor udvarára, midőn 1644-ben országszerte hírneves szépséggé fejlődött leányát, *Anna Júliát* Nádasdy Ferenc, kiről fentebb szó volt, nagy ünnepélyességek között elvette; aminthogy egyáltalán ekkoriban az agg nádor egyetlen örömei már csak gyermekei voltak, kik közül főleg László és Pál töltötték el büszke reményekkel. Amannak megküldte 15 éves korában születésnapi ajándékul azon olvasót, melyet érte születése napjától kezdve minden nap elmondott. Pált sem nevelte kisebb gonddal. Amaz utóbb a vezekényi csatában 26 éves korában hősi halált szenvedett; emez atyjának a nádori széken utódja lett és családjának a hercegi címet megszerezte; míg a legifjabb, Ferenc, a család mai napig virágzó, úgynevezett fraknói ágának lett törzsatyja.

Szeretteinek halála a nádort is figyelmeztette halála közeleddtére. Még ugyanazon évben megszerkesztette végrendeletét, kétségkívül a legszebb iratot, mely tollából reánk maradt. Bár roppant elfoglaltsága miatt csak „currenti calamo”, gyorsan és futólag írhatta le végső rendelkezését, mélyesen hívő lelke és szíve bensejéből fakadó alázatos kereszteny érzülete egész természetfölötti szépségevel nyilatkozik meg ezen iratban.

A Szentháromságnak: „Atyának, Fiúnak, és

Szent-Lélek Istennek nevében” kezdi végrendeletét s elejére velős kis elmélkedést sző e szavak felett: „Statútum est homini semel móri” (Elrendeltetett az embernek, hogy egyszer meghaljon). Aztán hálát ad Istennek a vett jótért s megrendítően alázatos szavakkal kéri, hogy agg szolgáját az igaz hitben s Krisztus igaz anyaszentegyházában: „úgymint a közönséges kereszteny, római anyaszentegyházban” engedje meghalni.

Aztán részletesen megállapítja a következőket: „Először is...: Isten az én utolsó órámat elhozván, gyermekim és atyámfiai, ha közük lenne halálom, egy szürke köntöst csináltatván olyan formán, mint a páter jezsuiták aminémű dolmányt szoktak viselni, abban öltöztessenek és mennél hamarabb fakoporsóba tegyenek és soká így se tartsanak a föld színén, földet kívánván a föld.

„Másodszor kívánom, hogy nagy haszontalan költséget és pompát az én testem körül ne tegyenek, ... hanem gyermekim és az atyafiak, estve bevívén a nagyszombati Páterek szentegyházába testemet, mindenkor tegyenek be síromba az utolsó ítéletre és feltámadásra. A monumentum ... ne legyen valami sumptuosum (költséges), hanem osztassák inkább alamizsnában, azaz szegény kol-dusok és religiosusok (szerzetesek) közében; amint-hogy kívánom is, hogy azon temetésemnek napján ezer forintot osszanak ki a szegényeknek és az ottvaló szerzeteseknek ...”

Ezután külön alamizsnát rendel a „franciskánus barátoknak, valamennyi klastrom Magyarországban vagyon”, főleg a tőle épített kismartoni rendháznak; amint hogy életében is mindig nagy pártfogója

volt minden vallási társulatnak s a Mária-kongregációt maga is hű tagja haláláig; azután a Nagyszombatban megk ezdett nagyszerű templom befejezéséről gondoskodik bőkezűen s csak ezek után ejti sorát rokonainak.

Végül így ír:

„Ezek után, kik mind semmivé lesznek és elmulandók, könyörgök az én Istenemnek, hogy ama kimondott sententia (végzés) szerint ne cselekedjék az én vétkeimért az én gyermekeimmel, ahol fenyegetődzik, hogy harmad- és negyedíziglen megveri a nemzetiségeket; de tégy irgalmaságot, Uram, ővelük is, amint velem sokszor cselekedtél, s engedjed szent nevedért azt is, hogy ezen én maradékim, ezen nekik hagyandó javaimból mindenek előtt a te szent nevednek dicséretire élhessenek és anyaszentegyházadnak épületire... kérvén még az én Megváltó Istenemet, hogy engedje jól végeznem kevés hátra maradott életemet is és könyörülvén rajtam, adja meg ez után a nyomorult élet után az örökkévaló életet is. Amen.”

A nádor e végrendelet megírása után még négy évig élt. A linzi békét előkészítő alkudozások tartama alatt meghallotta, hogy öccse, Dániel, megbetegedett a táborban s bár visszavonult Nagy-Heflányba, baja itt is csak súlyosbodott. E hírre a nádor a dévényi táborból maga is átjött a Dunán s Heflányba sietett, hol Dánielt már a jobbulás útján, ágyon kívül találta. Helyette hirtelen maga betegedett meg s fel sem épült többé.

„Az én szerelmes uramatyám, — jegyzé be a nádor fia, Pál a családi naplóba, — boldog emlékezetű gróf Esterházy Miklós, Magyarország palati-

nusa, holt meg Héflánban die 11. septembbris anno 1645, életének hatvanharmadik esztendejében.

„Kinek nagy emlékezete e világon is fönnmaradván, az örök boldogságban tündököljék.”

Az elhunyt nádor temetésére a kalocsai érsek, a nyolcvanéves *Telegdi János* sietett fel Nagyszombatba, hová a nádor tetemeit méltóságához mért dísszel felvitték, hogy a tőle pazar bőkezűséggel épített fényes szentegyházban Nyáry Krisztina mellé temessék. A gyászbeszédeket a kalocsai érsek és a jezsuita Keresztes István tartották; a síriratot fia, Pál szerkesztette. A legszebb kőemléket azonban a nádor maga állította fel magának a fényes templomban, mely sírja fölött domborul.

„In vita invidia” (az életben irigység) — volt jelszava; a későbbi századoknál azonban éppen e fáradtságos, irigységgel környékezett, de áldásos élete folytán vívta ki azon megtisztelő ítéletet, melyet *Toldy Ferenc* e szavakban foglalt össze:

„Mint Esterházy, a legjobbak közt is oly tiszteletreméltó nem volt *senki*.” — „Jóformán utolsója volt ő e korszakban azon magyar államférfiaknak,... kik a *fejedelem* és *haza* szeretetét *elvből* s *azért* őszintén és állandóan tudták *egyesíteni*, sőt *szenvedéssel is megpecsételni*. ”¹

¹ V. ö. Toldy Ferenc: Esterházy Miklós. (Magyar államférfiak és írók. I. k., 181. s k. 1.) Pest, 1868. — Bubics-Merényi: Hg. Esterházy Pál nádor (Magyar történeti életrajzok.) Budapest, 1895. E mű nemely helyét csaknem szó szerint követtük. — Ipolyi Arnold: Bedegi Nyáry Krisztina (Magyar történeti életrajzok.) Budapest, 1887.

O'CONNELL DANIEL, ÍRORSZÁG SZABADSÁGHŐSE. (1775-1847)

„Testem Írországé, szívem
Rómáé, lelkem az Istené.”
O'Connell végrendelete-

A katholikus Egyház elvei nem nevelnek forradalmárokat. Kiváló fiai, mint a nagy Esterházy is, rendszerint az alattvalói tekintélytisztelők és lojális hűség mintaképei.

De azért nagyon tévedne, aki azt hinné, hogy az Egyház csak a vak engedelmesség s feltétlen meghajlás elvét hirdeti a hatalommal szemben. Ellenkezőleg: mint őmaga a legnagyobb szabadsághős, a jól értett szabadság első zászlóvívője, melyhez hasonlót a történelem nem mutathat fel, úgy legkiválóbb gyermekei közt is nem egy szabadsághősre mutathat rá, kik a törvénytelen államhatalmi túlkapásokkal szembeszálltak s egész népek felszabadítójává lettek.

Ily egyháznevelte szabadsághős volt „Írország felszabadítója” is: *O'Connell Dániel*. Honfitársai lelkesen nevezik nemzetük megmentőjének; egész Európa bámulva tekintett példájára; pedig ő egész nagyszerű politikai szereplésére az indító lökést, az erőt, a kitűrő bátorságot s a sikert éppen vallá-

sosságának, Egyházáért s nemzetéért egyként lángoló érzületének köszöni.

Megmutatta a világnak, hogy lehet az ember nagy politikus, nagy szabadsághős és emellett nagy katholikus is, de olyan, akinek katholicizmusa egész politikai gondolkozását áthatotta és nem kénytelen mögötte nyomorult hamupipőke szerepére alacsonyodni le. S megmutatta azt is, hogy éppen az ilyen politikus lehet valódi önzetlen s azért győzedelmes szabadsághős is a szó legszebb értelmében.

Egyszerű ír ügyvédként lépett fel, kinek keze, épp azért, mert ír volt, úgyszólvan meg volt kötve; a lehető legkedvezőtlenebb körülmények között, üres kézzel, úgyszólva egyesegyedül kezdett munakájába s midőn félszázados működése után pályájára visszatekintett, azelőtt elnyomott, eltiport népe a szabadság s biztos fejlődés útján haladt előre. Midőn fellépett, nemzete vallási és politikai tekintetben valóságos rabszolgájáromban nyögött: meg volt fosztva a legközönségesebb polgári és emberi jogoktól; midőn pedig hősünk fáradsságos élete végén nyugalomra hajtá le fejét, Írország teljes vallásszabadságot élvezett s politikailag is egyenjogúsították Angliával. Ez az eredmény pedig — a bibliai Dávid győzelme az óriás Góliáton — úgyszólva kizárolag az egyszerű dublini ügyvédnek, a vallásosságtól s honszeretettől lángoló „Dániel király”-nak volt érdeme.

Mielőtt érdekes jellemét élettörténete fonalan megrajzolnók, műlhatatlanul szükséges nagyjából megfestenünk működésének hátterét is: Írország helyzetét hősünk szereplése kezdetén.

L

Írország O'Connell fellépésekör.

A katholikus Írország, miként a katholikus Lengyelország is, szomorúan fenséges példái annak, hogy az Üdvözítő jövendölése szerint a hitért szenvedést és üldöztetést kell szenvedniük nemcsak egyes embereknek, hanem egész országoknak is. Soha protestáns vagy szakadár nemzet annyit nem szenvedett, még csak megközelítőleg sem, mint amennyit e katholikus nemzetek — nem pogány vagy török fegyver, de a katholikusellenes államhatalmak részéről századokon át viseltek. Protestáns írók is szégyenkezve vallják be e tényt, melyet csak azok vonhatnak kétségbe, akiknek szemében a történetírás egyáltalában semmi más, mint a felekezeti és nemzetiségi rajongás, a gyűlölés és irigység merő eszköze.

Az ír katholikusok üldözése az angol protestantizmussal egyidejűleg indult meg s majd alábbszállva, majd meg ismét nekierősbülve, eltartott egészen a XIX. század elejéig. *Baumstark*, O'Connell jeles életírója, következőképen ecseteli az elnyomott ír nép állapotát főkép a *limericki* szerződés óta:

„Anglia oly büntetőtörvénykezést állapított meg, mely egészen az északamerikai szabadságharc idejéig ólomsúllyal nehezedett Írországra. Katholikusnak tilos volt eladó leányának menyasszonyi hozományt adnia s éppúgy tilos volt végrendelkeznie is; ha katholikusnak protestáns a neje, akkor ez rendelkezik valamennyi gyermek neveltetése felől; ha katholikus ember fia protestánssá lesz, övé atyjának minden vagyona. Katholikus nem vásárol-

hatott földbirtokot, s ha e tilalom dacára telket mert venni, minden protestáns azonnal, minden-nemű kártérítés nélkül elvehette tőle. Ugyanígy lefoglalhatta bárki az olyan földbirtokot, melyet katholikus ember ajándék, hozomány vagy végren-delet útján kapott. Katholikus ember nem is bérle-hetett földbirtokot tovább mint 31 esztendeig, s ha a bérlet bevételet sikerült annyira emelnie, hogy a bérletdíjat ennek egyharmadával felülmúltá, a tör-vény értelmében bármely protestáns egyszerűen elűzhette birtokából a katholikus bérletet. Katholikus-nak nem lehetett öt fontnál értékesebb lova; ellen-kező esetben ismét elvehette tőle a lovat bármely protestáns öt fontnyi kárpótlással. Felségsértés terhe alatt tiltva volt katholikus ember alkalma-zása tanító gyanánt; aki katholikus tanító által tanított gyermekét, elvesztette nemcsak minden birtokát, hanem még a birtokszerzés jogát is örökre. Ugyanily büntetés volt szabva azon családokra, melyek gyermekéiket külföldi katholikus intézetben neveltették. A katholikusoknak egyáltalában nem voltak politikai jogaiak; ki voltak zárva minden állami és katonai hivatalból. Még a protestánsokra is hasonló kemény bánásmód várt, ha katholikus nőt vettek el s gyermekéiket katholikus módon neveltették. A katholikus hit tanítását pedig, annak terjesztését és nyilvános gyakorlását s az ilyesmire vállalkozó papokat és szerzeteseket egyenesen halálbüntetéssel tiltották.

De ez még nem volt elég. Az ír bérlök kény-telenek voltak amúgy is csekély bérletjövedelmük egy tizedét az anglikán udvari egyház milliókra menő költségeinek fedezésére beszolgáltatni s míg

maguk családostul majd éhenhaltak, pénzükből fényesen el kellett látniok az anglikán érsekek, püspökök és papok egész raját, kiket az angol kormány küldött a nyakukba, holott a katholikus ír nép között rendszerint egyetlen egy hívük sem akadt. Ezek aztán többnyire külföldön tartózkodva — mert hiszen Írországban dolguk nem akadt — elverték, eldőzsölték a koldus ország véres verejtékét. Szóval a törvény a „pápisták” létezését el nem ismerte; szegények örülhettek, ha földön kúszó féregként megtürték őket. Egy legújabbkori protestáns történetíró, *Gervinus*, e tényekkel szemben a következő jellemző szavakra fakad: „Az udvari egyház kevély álszenteskedése abban tetszelgett, hogy a protestantizmust a szabadság anyjának nevezte. Anglia szabadságszeretete azonban katholikus gyermekeivel szemben oly dajkának bizonyult, mely vérrel itatja a gyermeket.”

„Annyi bizonyos, folytatja Baumstark hogy Írország e törvények súlya alatt sem szűnt meg katholikusnak lenni. minden szűk termés ezer és ezer szegény ír lakost tasztított a keserves éhhalál karjai közé. De azért a tovább élők nem szűntek meg a dúsgazdag anglikán egyház mellett szegényes filléreikkel a szegény katholikus Egyházzat is fenntartani; hűen ragaszkodtak üldözött papjaikhoz a vigasztalan Ínségben, a rájuk kényszerített tudatlanságban, könyörületre igen, de emberekhez nem méltó nyomorúságukban.

„És midőn Anglia nyolcvan évi ilyetén hallatlan zsarnokoskodás után kissé megpihent, Isten gondviseléséből kétannyi, még mindig hű katholikus népet látott maga előtt.

„Anglia pedig azért pihent meg s hagyott fel zsarnokságával némileg, mert amerikai gyarmatainak felkelése 1775-ben az anyaország hatalmát és nagyságát komoly veszéllyel fenyegette. 1778-ban enyhítettek először a büntetőtörvényeken: a katholikusoknak megengedték, hogy bizonyos korlátokon belül birtokjogot élvezhessenek. Ezóta aztán a többi törvényt is enyhítették fokonként, de mindig csak olyankor, ha Anglia bajban volt; s így Anglia gyöngeségében rejlett Írország egyedüli reménye.”¹

II.

O'Connell ifjúkora és pályaválasztása. Első politikai szereplése.

E szomorú elnyomatás idején született O'Connell 1775 augusztus 6.-án Carhen-ben, Írország délnyugati részén. Ősi, törzsökös katholikus családja minden üldözés dacára is megőrzött némi földbirtokot s így a jobbmódúak közé tartozott.

Dániel már gyermekkorában ritka tehetésgnek mutatkozott: négy éves korában másfél óra alatt megtanulta az egész ábécét; kilenc éves korában pedig, midőn előtte a politika napi eseményeiről beszéltek s ő mély gondolkodásba merülten hallgatta a beszélgetést, a kérdésre, hogy miről gondolkodik, így felelt: „Én egyszer még megmozgatom ezt a világot!”

Dánielt szülei természetesen katholikus irányban akarták neveltetni; erre azonban Írországban akkor még gondolni sem lehetett s így 1791-ben

¹ Baumstark: Daniel O'Connell. 19-21. 1.

St.-Omerbe küldték a fiút, ahol a feloszlatott Jézus-Társaság volt tagjai mint világi papok folytatták működésüket. A nevelőintézet elülrőjére már akkoriban így nyilatkozott Dánielről egy levelében: „Róla csak egyet mondhatok: azt tudniillik, hogy soha életemben úgy nem csalatkoztam, ahogy most csalatkozom, ha ez a fiatalembert nem fog egykor igen figyelemremélő szerepet játszani a társadalomban.” Középiskolai tanulmányai után O'Connell Douai-ban még bölcselést, aztán Londonban jogot tanult. Külföldi tartózkodásának két nagy haszna volt: az éppen orgiáit ülő francia hitetlenség láttára bár előbb megingott, utóbb annál izmosabbá lett katholikus hite, a forradalom őrjöngései pedig korán megérlelték benne ama meggyőződést, hogy a valódi szabadságharcnak sohasem szabad lelépnie a törvényesség útjáról, ha maradandó hasznú akar lenni.

Időközben a katholikusok elnyomatásának szigora megenyhült annyira, hogy már most katholikus is lehetett ügyvéd. Ez volt az egyetlen pálya, melyen hazájának sorsán segíthetett s azért O'Connell is erre a pályára lépett.

Erre az időre esik első politikai szereplése is.

Írországnak a XIX. század elején vagy 6 millió lakója volt. Ezek közül legfölebb félmilliónyi volt a protestánsok száma. E számarány figyelmet érdekel, ha meggondoljuk, hogy az angol önkény garázdálkodása folytán ez az 500,000 ember volt az ír földbirtokoknak úgyszólvan kizárolagos birtokosa, valamennyi közhivatal viselője s egyedül birta a jogot, hogy a parlamentben s a kormányzásban résztvegyen. Az öt millió katholikusnak egyetlen

joga abban állt, hogy bérletet s a protestáns állam-egyháznak tizedet fizethetett, s ha erre képtelen volt, feleségével s gyermekéivel együtt ősei birtokán éhenhalhatott. Ily körülmények között nem volt csoda, ha kétszeres elkeseredést szült az angol kormány azon terve, hogy Írország parlamentjét — az ír függetlenség utolsó bástyáját — beszünteti s az ír nemzetet beleolvasztja Angolországba. Az elkeseredést növelte az ír parlament gyáva viselkedése, melyet Anglia idejekorán megnyert céljainak. Az ír ügyvédek — köztük protestánsok is — mozgalmat indítottak az unió ellen s az ostromállapot iszonyai közt is heves tüntetéseket rendeztek.

Ekkor tartotta 1800 január 13-án az akkor 25 éves O'Connell a dublini katholikus nagygyűlésen angol fegyverek zörgése között első nyilvános politikai beszédjét, melyet viharos tetszésnyilvánítások és mind az öt indítványának egyhangú elfogadása követett.

A fiatal katholikus ügyvéd már ekkor jelentékeny politikai személyiség számba ment.

Az ügy azonban, melyért küzdött, ezúttal elveszett. Az angol kormány keresztsülvitte az uniót s O'Connellnek el kellett néznie, mint veszik el népének függetlenségét, szabadságának végső maradványát, sőt az ír nép nevét is. A kormány az unió fejében emancipációt: a katholikusok egyenjogúsítását ígérte; de az ígéretből semmi sem lett; Pitt miniszter ügyes államcsínnyel levette a kérdést a napirendről.

O'Connell ezalatt ügyvédi irodát is nyitott s első ügyvédi fellépései azonnal akkora hírnevet szereztek neki, hogy hovahamar a legkeresettebb

ügyvédek közé tartozott. Ügyvédi irodájának jövedelme az első évben (1798) 58 font volt, 1813-ban már 3808 fontra, 1828-ban 8000-re s még többre emelkedett. Rendkívül népszerű lett; szeri-száma nincs a mulatságos anekdotáknak és élces ötleteknek, melyek ügyvédi működése ezen idejéről fennmaradtak.

Kiváltsképen akkor volt elemében, ha törvényszéki tárgyalásokon megvesztegetett esküdteket, megfizetett tanúkat, vagy célzatosan összeválogatott, részrehajló bírákat talált elő s arról volt szó, hogy ezeket ékesszólása fegyverével az igazságtalanságtól visszariassza s az elfogult esküdtszékre úgy hasson, hogy az ne merje kimondani előre megbeszélt és megállapított jogtalan ítéletét. A megvásárolt tanukat kérdéseivel úgy meg tudta zavarni, hogy egészen az ellenkezőjét vallották annak, amit kezdetben állítottak, így aztán O'Connell az ártatlan üldözötteknek valóságos mentőangyalává lett s a nép csak hamar a rajongásig megszerette.

Sajátságos módon mentette meg tizenöt ember életét, akiket Clonmel-ben összeesküvés címe alatt törvény elé állítottak s akik őt kérték fel védőjükül. O'Connellt Dublin-ben érte a meghívás. Azonnal postakocsira ült s útközben elmondatta magának a tényállást. Clonmel-be érkezve, rögtön a törvényszékre sietett, hol éppen megkezdtődött a tárgyalás. O'Connell a közügyész ravasz beszéde alatt angolosan, ott a törvényszéki teremben költötte el reggelijét: a teát és lágytojást, aztán e kiáltással: „Uraim, a törvény nem így szól!” — hirtelen felugrott s oly talpraesett védőbeszédet mondott, hogy a vádlottakat egyszerűen fel kellett menteni.

Ügyvédi tevékenysége által nemcsak a nép szeretetét és bizalmát szerezte meg, melyre később mint népvezérnek nagy szüksége volt. hanem annyiban is hasznára volt, hogy alaposan megismerkedett az angol és ír jogviszonyokkal, a törvényekkel s minden törvényes eszközökkel, melyekkel később nagyszerű politikai hatásait kifejthette.

Még londoni tartózkodása alatt környezetének sikerült őt egyidőre a szabadelvű eszméknek meg-hódítania s O'Connell tényleg beállt az „egyesült írek” forradalmi társulatába, valamint a szabad-kőművesek egyik páholyába is. Amazt még 1798-ban elhagyta, emebből is azonnal kilépett, mihelyt meg-tudta, hogy a titkos társulatokat az Egyház tiltja.

1802-ben megházasodott. Rokonai nem szívesen látták, hogy szegény leányt vesz el, de O'Connell nem a vagyont nézte a házasságban. S választását nem bánta meg soha; haláláig gyengéd kegyelettel emlegette előtte elhalt Maryját, akinek „35 éven át dús családi boldogságot köszönt”.

Néhány évvel utóbb O'Connellt ismét ott látjuk a dublini katholikus gyűlés szónokai közt, mely a megígért és galádul megvont emancipáció kiküzdésének módozatairól értekezett. Az ír katholikusokon, kikre nézve a „habeas corpus” elve még mindig fel volt függesztve, nyomasztó csürgedés vett erőt. O'Connell volt az egyetlen, aki merészen követelt méltányosságot, az elnyomottakkal szemben s feltüzelte a megfélemülteket. „Nem irgalom, hanem igazság kell nekünk, — így hangzott jelszava, — ezt sürgetjük; sem többet, sem kevesebbet, mint jogunkat s az igazságot!”

Új szó, új hang volt ez a szegény írek fülében;

ily bátor beszéd ritkán hangzott fel körükben. S mégis érezték, hogy az ifjú szónoknak igaza van és az elnyomott ország minden zugából egyszerre ezerszeres visszhang felelte vissza a jelszót: Nem irgalom! igazság kell nekünk! Az első lépést O'Connell szavára immár megtette az ír nép: kezdett tudatára jönni annak, hogy jogait sürgetnie, követelnie kell.

Az 1808. év óta egyre rendszeresebben tartják katholikus népgyűléseiket s O'Connell mindeniken résztvesz, mint a legfontosabb kérdések szónoka.

Időközben Napoleon diadalmas előhaladása folytán Anglia jónak láttá esetleges támadás esetére otthoni ellenfelét lekenyerezni s az ír kérdést újra napirendre vette. Az alsóház 1812-ben el is fogadta az emancipációt, de a lordok háza 126-tal 125 ellenében még visszavetette. Végtelen sok nyomor és jogtalanság okozója lett ez az egy szavazat többlet s O'Connellre nézve újabb 18 évi megfeszített munkálkodást jelentett.

Időközben az ír katholikusok nemcsak nem szűntek meg filléreikkel katholikus papjaikat eltartani, hanem még papnevelőintézetet is alapítottak Maynooth-ban. Az angol kormány a XIX. században mégsem tarthatta többé korszerűnek a régi eljárást, hogy t. i. minden katholikus papot egyszerűen felakasztottak s felnégyeltek; viszont meg egyszerűen nemlétezőnek sem tarthatta többé az ír katholicizmust; s ezért most már csak arra törekedett, hogy az ír katholicizmus belső ügyeire is biztosítson magának behatást és a beavatkozásra alkalmat. Azt gondolták ki Londonban, hogy a püspököket és plébánosokat majd az angol kormány fizesse,

aminek fejében viszont a római szentszék ne nevezzen ki püspököt a kormány beleegyezése nélkül.

A katholikusok ez utóbbi kérdésben megoszoltak, főkép mivel a kormány az emancipációt ezen ajánlata elfogadásához kötötte. O'Connell azonban mélyebbre tekintett; tudta, hogy az anyagi ínség sokkal kisebb baj, mint ha az Egyház és papság az angol kormány kénye-kedve alá kerül, s azért kezdettől fogva ellenezte a londoni indítványt. S ekkor vitte először dülőre népe sorsát. Szavára az ír nép újra egyesült s inkább késznek nyilatkozott a már-már elviselhetetlen teher továbbcipelésére, semhogy papságát a kormány kezére játssza.

Az emancipációt azonban O'Connell ezzel még éppen nem ejtette el; ellenkezőleg, elhatározta, hogy az összes törvényes és megengedett eszközök felhasználásával kiküzdi népének nemcsak a vallási egyenjogúsítást — az emancipációt —, hanem a politikai függetlenséget, az egyesülés felbontását, a repeal-t is. Ezóta egész életének feladatául elnyomott nemzetének felszabadítását tekintette a vallási és politikai békák alól. Ami pedig ebbeli igyekezeteinek sikerét különösen biztosította, az azon elve volt, hogy Írországnak nem szabad, mint eddig tette, örököslázongásban, törvényellenes forrongásban keresnie menedéket, mint amely mindenig csak újabb elnyomásra adott a kormánynak jogcímét; hanem a törvényileg megengedett eszközöket kell felhasználnia, mindenekelőtt a kérelmezési jogot s ezen az úton érvényesítenie jogos követeléseit lassan-lassan.

E célból főteendőjének az írek egységes tömörítését tartotta a törvényes agitáció elve alapján; erre

törekedett mind „nyílt levelei”, mind katholikus népgyűlések tartása és ír egyesületek alapítása által, melyek szervezésében bámulatosan ügyes volt. Az akadékoskodó londoni kormány egyre-másra beszüntette ezen egyesületeket, de O'Connell mindenannyiszor új utat és módot talált rá, hogy nemzetét egyre újabb egyesületekben tömörítse.

Munkássága természetesen teljesen igénybe vette minden erejét és idejét. A nevelőintézetben megszokta a korai felkelést, e szokásához egész életében hü maradt. Reggelenkint misét hallgatott, aztán törvényszéki tárgyalásokon, népgyűléseken, politikai bizottsági üléseken s hasonló fárasztó munkában vett részt. Csak késő éjjel téphetett nyugalomra, melynek a hajnal első derűje ismét véget vetett. Öreg korában bizonyos elégtéssel mesélgette, hogy évek hosszú során át naponta 4-kor kelt, maga fűtött be dolgozószobájában, 5-kor már dolgozott, 11-től $\frac{1}{2}4$ -ig a törvényszéknél volt elfoglalva, innen hazamenet az ó „katholikus egyesület”-e ügyeit intézte el az egyesületi helyiségben, 4-kor meg-ebédelte és aztán családja ügyeivel foglalkozott $\frac{1}{2}7$ -ig; ekkor ismét dolgozószobájába vonult s leg-korábban 10 órakor tért nyugalomra. Ily életmód mellett természetesen mulatságra, főleg családján kívüli szórakozásra nem is gondolhatott; ez pedig az élvezeteket szerető ír természet s főleg O'Connell egyéni hajlandósága mellett, mely ugyancsak vonzotta a jókedvű társaságok s derült mulatságok közé, nem volt csekély áldozat. Csakhogy erélye minden legyőzött: nagy feladatának teljesen s visszavonhatatlanul odaáldozta önmagát és minden egyéni hajlamát.

Ezen önfeláldozó életmód azonban nem tette komorrá, visszataszítótává vagy idegeséssé. Ellenkezőleg, kitűnő társalgó és híres mulattató volt, akiről mindenki tudta, hogy adomák és élces ötletek dolgában soha ki nem fogy.

Bámulatos volt munkabíró ereje s főleg a folytonos munkálkodásban kiképzett felfogóképessége. Egy barátja egyszer államjogi ügyekben tanácsát akarta kikérni, s míg O'Connell papírjaiba mélyedve oda sem látszott ügyelni, előadta a kérdéses ügy körülményeit. De midőn láttá, hogy O'Connell fel sem pillant az iratokból, kissé megneheztelve távozni akart. Erre O'Connell megnyugtatta: „Ó, csak folytasd, barátom! Ha annyi dolgod volna, mint nekem, rég megtanultad volna te is, hogy kell egyszerre két dolgot elintézni.” S bámuló barátja meggyőződhetett róla, hogy O'Connell azalatt, míg az ügyet minden apró részletével együtt felfogta, az előtte fekvő iratokat is átolvasta.

Lehetetlenség volna e rövid rajzban működésének ezerféle változatát egyenkint ecsetelnünk; csak röviden akarjuk összefoglalni tevékenységének főbb irányait. Munkássága két főrészre osztható: 1801-től 1829-ig a katholikusok egyenjogúsításáért, az emancipációért küzdött, majd 1829-től kezdve haláláig az ír nemzet függetlenítéséért, a repeal-ért.

III.

O'Connell mint az írek vezére.

E küzdelmekben O'Connell már mint nemzetének s az ír mozgalmaknak fővezetője vett részt. Úgyszólvan akaratlanul is vezérré lett.

Még 1808-ban történt, hogy az írek addigi vezérével, *Keogh*-val szemben azon nézetet vitte diadalra, hogy az eddigi várakozó politika helyett késedelmezés nélkül követelni kell az angol kormánytól a jogtalan régi büntetőtörvények teljes eltörlését. Az ír nép e kérdésben határozottan O'Connell mellé állott s ezzel természetesen neki kellett kezébe vennie a vezetőszerepet.

S e szerepre a lánglelkű s egyben oly ügyes, messzelátó férfiú kiválóan alkalmas volt. Nemes jelleme, mély vallásossága és honszeretete annyira megnyerték nemzete bizalmát, hogy hovahamar már csak „Dániel királynak” nevezgették és szavára úgy hajlottak, mintha igazán királyuk volna.

De „Dániel király” jól tudta, hogy hevülékeny népét a politikai küzdelmekre előbb nevelnie s képeznie kell. Ezért éveken át főmunkásságát népe benső életrekeltésére, politikai érzékének fejlesztésére, jog- és törvénytiszteletének kiművelésére irányította. Nyilt levelei, gyűlései, egyesületei két hosszú évtizeden át e célokat szolgálták, s bár O'Connell 50 éves volt már, mielőtt első gyakorlati diadalát kivívta, nem kételkedett benne, hogy addigi működése sem volt gyümölcstelen.

Sajnos, ezen évek lázas pártviszályai O'Connellt kétszer párbajra ragadták. Az elsőben *D'Esterre* dublini kereskedővel szállt síkra, aki híres pisztolylövő és apró emberke volt, kinek nem igen kellett félnie a lőni nem tudó O'Connelltől, ki viszont termetes, vállas alakjával kitűnő céltáblának ígérkezett. De a dolog máskép esett. *D'Esterre* lőtt először s nem talált, nyomban rá O'Connell golyója a kis ember ágyékába fúródott, ki néhány nap múlva

belehalt sebébe. De O'Connell is magába tért s élete végéig bánta, hogy egyháza szigorú parancsa ellenére párbajozott. Érseke előtt nyilvánosan bocsánatot kért a botrányért. D'Esterre családjáról bőkezűen gondoskodott s barátai megfigyelték, hogy valahányszor D'Esterre háza előtt elment, levette kalapját s imádkozott lelőtt ellenfeléért. Jobb kezén pedig, mellyel ellenfelét megölte, bánata és gyásza jeléül holt a napjáig fekete keztyűt viselt. A másik esetben *Sir Robert Peel*-el volt becsületbeli viszálya, de a párviadalt még idején megakadályozták.

Mióta az ír parlamentet az unióval megszüntették, az íreknek arra kellett gondolniok, hogy jogaiat a jobbérzelmű protestánsok által sürgessék a londoni parlamentben. Az emancipáció többször szóba került ugyan, de a lordok házában minden elvetették. Ekkor O'Connell végre elérkezettnek látta az időt, hogy döntő lépésre hívja fel a kormányt. Fellépett képviselőnek. Tudta, hogy az angol parlamentbe be nem eresztik, mert ott a követektől oly esküt követeltek, mely a katholikus hit teljes megtagadását foglalta magában; de legalább kénytelen akarta a kormányt, hogy vagy nyilvánvaló igazságtalansággal bályegezze meg magát, vagy amaz eskü nélkül is, tehát mint katholikust, fogadja be az országházba.

Megválasztása természetesen áldozatot jelentett a népre nézve, de O'Connellnek megvolt az a nagy erkölcsi hatalma népével szemben, hogy újabb áldozatokat is kívánhatott tőle. Ez áldozatkészség elégé megnyilatkozott már azelőtt is, például a *Waterford* grófságban, hol az anglikán *Beresford* család volt birtokos. Ez a család hagyományszerű-

leg a saját tagjait választotta meg bérőlői által a képviselőházba s mivel a szavazás nyilvános volt, amely bérőlő nem a földesurára szavazott, biztosra vehette, hogy emez egész családjával együtt csakhamar elkergeti a bérletből s akkor földönfutóvá lehet. O'Connell szavára mégis felállították Beresford ellen ellenjelöltül *Stuart* jobbérzelmű protestánst; s íme — a nagylelkű ír lakosság túlnyomó része tényleg Stuartra szavazott.

Ily nagylelkű néppel tehát O'Connell csodadolgokat művelhetett, főleg mióta 1826-tól 29-ig személyesen is beutazta Írországot és saját szavával, megjelenésének egyéni varázsával is egyértelmű, elszánt tevékenységre lelkesítette honfitársait.

1828-ban tehát képviselőnek jelöltette magát Clare grófságban. Vesey Fitzgerald, a Clare grófság eddigi követe protestáns létére is mindig védelmére kelt az ír népnek s így más körülmények közt bizonnal újra megválasztották volna. Most azonban arról volt szó, hogy O'Connellnek szerezzenek helyet a londoni parlamentben.

O'Connell fellépésének híre futótűzként járta át egész Írországot s hívei köréből egy hét alatt 14,000 font sterling önkéntes adomány gyűlt össze a választási költségek fedezésére. Programmját maga fejté ki választói előtt:

„Polgártársak!

„E grófság nemsokára követet fog választani. Tisztelettel kérem szavazataitokat. Hogy alkalmas vagyok-e e bizalmi tisztre, ítéletetekre bízom...

„Ellenfeleim azt fogják mondani, hogy a törvények értelmében nem vagyok megválasztható. Ez az állítás, barátaim, valóltan. A törvény igenis

megengedi, hogy követté válasszatok. Igaz, hogy mint katholikus nem tehetem le és nem is fogom letenni soha azon esküt, melyet eddig az országház tagjaitól megköveteltek; de elérhetem azt, hogy ugyanazon tekintély, mely ezen esküt életbeléptette, t. i. az országház maga, azt ismét el is törülje. És erős a hitem, hogy, ha megválasztottak, még legvakburgóbb ellenfeleink is be fogják látni, hogy a nép megválasztott képviselője elől el kell hárítaniok a jogtalan akadályt, mely hazafiúi kötelessége teljesítésére egyszerűen képtelenné teszi.

„Az eskü, melyet a még érvényes törvény előír, azt vallja: „hogy a miseáldozat, a boldogságos szűz Mária s a többi szentek segítségül hívása, amint a római egyházban szokásos, istentelen bálványozás”. Soha én ilyen esküvel lelkemet be nem szennyezem: azt tiszta ellenfelemre hagyom. Ő ezt a szégyenletes esküt ismételten letette már s kész most is letenni; sőt épp arra kéri szavazataitokat is, hogy kívánságokra azt az esküt újra letehesse. Én inkább ízekre vágtnám magam, hogysem ily eskü mondjak. Clare grófság választói! Válasszatok tehát énközöttem, ki azon esküt utálom, és Fitzgerald között, ki azt húszszor is letette már! Küldjetek az országházba és meg fogjátok látni, hogy ez az istentelen eskü csakhamar örökre el fog tűnni a föld színéről! Mint a ti képviselőök megkísérlem e kérdés megoldását Lehet, hogy börtönbe taszítanak érte. Sebaj! Rabbilincset öltök, de nem hagyom veszni a katholikusok s a szabadság ügyét! Éppen az a tárgyalás, mellyel meg fogják kísérelni, hogy követeteket az országházból kizáraják, s éppen ez a kísérlet maga egész Európát

fel fogja rázni; egész Európa minden felvilágosult országa úgy fel fog háborodni az angol elfogultság e zsarnoki megnyilatkozásán, hogy az angol-, skót- és írországi jobbérzelműek hangja s a világ minden népének közös követelése egyesülve el fog sőpörni minden ellenállást... és akkor sem Peel-nek, sem Wellington-nak nem lesz többé ereje arra, hogy Írország katholikusait az alkotmányosság jótéteményeitől tovább is megfosszák!

„Itt az idő, hogy a régi rendszer megszűnjön s én megjelentem, hogy véget vessek neki!”

Megjött a választás napja; forró július nap tüzében 30,000 ír sereglett fel Ennis-be, a választási központba. A fegyelem és rend, melyre O'Connell népét ránevelte, olyan volt, hogy senki egyetlen kortyot sem ivott azon veszedelmes italból, melyet pedig a jó ír köznép hírhedt módon szeret. Büszkén beszéltek a jelenlevők még évek multán is, hogy az egész választás folyamán csak egyetlen-egy ember volt berúgva — éppen O'Connell kocsisa s az is protestáns volt. Legcsekélyebb rendellenesség sem történt, bár a lelkesedés nagy volt: zenekarok járták be a várost, s a zöldszínű ír lobogó és O'Connell képe mindenfelé látható volt. Fitzgerald, az ellenjelölt, kitűnő szónok és meglehetősen népszerű ember volt s nem adta olcsón a vereséget. Az első nap estéjén a két jelöltnek körülbelül egyenlő számú szavazata volt; de másnap a kocka már határozottan O'Connell javára fordult. Az ellenfél elkeseredetten küzdött s főkép a papok állítólagos beavatkozása ellen lármázott. Főleg egy plébánost utóbb be is vágoltak, mert a választás előtt sötét, sovány arccal és szigorú te-

kintettel a „választókra nézett”. „Egyetlen szót sem szóltam így védekezett a megvádolt, s azt csak nem tilthatják meg az urak, hogy a híveimre ránézzek?” „De nem ilyen arccal!” kiáltott rá a törvény lelkes őre. Hogy a földbirtokosok évtizedeken át elűzéssel és éhhalállal fenyegették választó bérőiket, azt nyilván nem találta oly veszedelmesnek a jogok tudosa, mint a katholikus pap komoly szemepillantását.

Végre lebillent a választás mérlege: O'Connell óriási többséggel: 2057 szavazattal 982 ellenében győzött. Határtalan ujjongás, harsogó diadalkiáltás tört elő a künn várakozó tömeg kebeléből. O'Connell valódi ír lovagiassággal azonnal bocsánatot kért ellenfelétől minden kemény szóért, melyet a harc hevében netalán kiejtett, s egyik beszédét a nép előtt ellenfelének éljenzésével fejezte be. Barátai pedig ékesszóló szavakkal kérték a földbirtokosokat, hogy szegény bérőiken embertelen boszszút ne álljanak. A lelkesedés oly általános volt, hogy még a jelenlevő angol katonák is tisztelegtek O'Connellnek, amint a választás színhelyéről diadallal elvonult.

Bezzeg Londonban nem osztották a lelkesedést. O'Connell megválasztása tényleg igen fontos következésekkel járt: az emancipáció ügyét végre dőlőre juttatta.

IV.

Az emancipáció.

Az angol kormány kénytelen volt belátni, hogy ha nem akarja egész Írorságot a legfőbb fokban elkeseríteni s esetleg polgárháborúra izgatni, magát

pedig az egész világ előtt nevetségessé tenni, O'Connell megválasztását el kell ismernie. Ez pedig a katholikusok emancipációját jelentette. Midőn tehát 1829 február 5-én Londonban a parlament megnyílt, Sir Robert Peel maga tette meg az emancipáció indítványát; ellensúlyozásul azonban egyidejűleg feloszlatta O'Connell egyik főalkotását, a kitűnően szervezett Catholic Association' népszövetkezetet. Kicsinyes bosszú műve volt az is, hogy Írországra nézve a választói cenzust 40 shillingről 10 fontra, az előbbinek vagy ötszörösére emelték. Még így is Peel egész ékesszólására volt szükség, hogy a parlament az emancipáció indítványát meg-hallgassa. Peel így szólt többek közt:

„Magam is évek óta fáradozom azon, hogy a katholikusokat a parlamenttől és minden magasabb állami hivataltól távol tartsam. Nem hiszem ugyan, hogy éppen természet- és észellenes volt e küzdellem; de most mégis felhagyok vele, mert belátom, hogy e küzdelmet sikeresen úgysem folytathatjuk soká. Eszközeink és hatalmunk erre nem elegendők többé.”

Hosszú országgyűlési csatározásokba került, míg végre az alsóház 1829 március 30-án a törvényjavaslatot elfogadta.

A lordok háza azonban még szívósan ragaszkodott hagyományaihoz. Hangulatát eléggé jellemzi, hogy egy lord egészen komolyan és nyilvánosan kifejezte aggodalmát, hogy „amely napon egy római katholikus ülést kap ezen ország törvénykező testületében, azon perctől kezdve Nagybritannia napja alkonyodásnak fog indulni.”

De a kormány ezúttal komolyan kívánta az

emancipációt. „Az angol-szász királyság legszilárdabb támaszai — írja *Baumstark* — kénytelenek voltak meghajolni a dublini ügyvéd előtt, aki semmi mással nem rendelkezett, mint népe s Egyháza jogáival.”

A lordok házának tárgyalásán maga az írországi származású *Wellington* herceg, a Waterlooi győző, következőkép védte az írek ügyét:

„Lordjaim, én azok közé tartozom, akik életüknek nagy részét háborúban töltötték, oly nagy részét, mint csak nagyon kevesen. S még hozzá főkép polgárháborúkban. Erre a tényre utalva kijelenthettem: ha életem árán csak egy hónapi polgárháborút megakadályozhatnék abban a hazában, melynek magam is gyermeke vagyok, szívesen áldoznám fel érte életemet. Semmi sem pusztítja annyira a vagyont és a közjólétet, semmi sem alacsonyítja le annyira a jellemeket, mint a polgárháború. És íme, t. lordok! a polgárháború volna még az egyetlen segítség, ez az egyetlen eszköz, melyhez ez indítvány elvetésével nyúlnunk kellene!

„Méltóságok jól tudják, hogy legalább jó fele azon katonai csapatoknak, melyeket a király kegye a haza biztonsága és függetlensége érdekében viselt harrok hosszú folyamán reám bízott, római katholikus katonákból állott. Midőn ezt a tényt emlékezetükbe idézem, voltakép minden további fejtegetést fölöslegesnek látok. Valljuk csak be kereken, hogy katholikus vér és katholikus elszántság nélkül a győzelmet nem vívtuk volna ki soha és nélkülük Európa első haditehetségei hiába feszítik vala meg minden erejüket. Lordjaim! Ha azon napokon, melyeken oly fáradáságos küzdelmekben vergődtünk

át s melyeken enyém volt a szerencse, hogy seregeinket vezényelhettem, — ha, mondom, e napok egyikének estéjén így szoltam volna katholikus katonáimhoz: „Ti jól tudjátok, hogy az angol állam, akár mert húségtéket kételkedik, akár mert valástokat gyűlöl, nem tart benneteket érdemeseknek a teljes polgárjogra; ha tehát jogtalanságnak tartjátok, hogy ez az állam ennek dacára is véreteket kívánja az δ védelmére, akkor ezennel megengedem nektek, hogy a szolgálatból azonnal távozzatok”, ha így szoltam volna, mondom, uraim, meg vagyok róla győződve, hogy ír katonáim egytől-egyig nemes haraggal utasították volna vissza ezt az ajánlatot, bárha nagyon keserű emlékezetek merültek volna is fel lelkükben. Mert a bátor, nemesszívű ír a veszély és dicsőség órájában a legkotelességtudóbb és legelszántabb!... Valahányszor találkozom e derék férfiakkal, kiknek a jelen törvényjavaslat visszaadná jogaiat, s kiket mi még csak arra sem tartunk érdemeseknek, hogy velünk együtt ők is beléphessenek az alkotmányosság sáncai közé: valahányszor, mondom, ezekkel találkozom, minden nyíszor mélységesen szégyenlenem kell azon számos kitüntetést, mellyel Anglia engem elhalmozott!”

Végre valahára 1829 április 10-én győzött a bili a lordok házában is, s mármost a király, IV. György elé terjesztették aláírás végett. Alkirály szitkozódott, panaszkodott, sírt, tanácsért, segélyért esedegett fűnél-fánál s állítólag így kiáltott fel: „Wellington herceg Angolország királya, O'Connell Írország királya, én meg, úgy látszik, már egyéb nem vagyok, mint windsori dékán.” De mit volt mit tennie: 1829 április 12-én aláírta a bilit, s ezzel a katholikusok

emancipációja Nagybritanniában és Írországban befejezett ténnyé vált. „Ily csodát művelt a clare-i választás” jegyzi meg *Pauli* angol történetében.

Ez a világraszóló s milliókra nézve végtelen sok áldást jelentő esemény minden halandó közül első helyen a nagy katholikus pártvezérnek, a dublini ügyvédnek, O’Connellnek érdeme. Az ő odaadása a hazai vallásának ügye iránt, az ő bátorssága, erélyessége, ékesszólása s főleg bölcs mérséklete és okossága vítták ki a sikert.

Ami pedig szintén messze kiható munkásságának gyümölcse volt: a leigázott nemzet egész széles rétegeit eltöltötte jogainak s állampolgár] méltóságának rég veszni indult öntudatával: „a semmiből — mint a katholikusellenes Bluntschli írja¹ — lavinaszerűleg növekedő hatalmas néppártot teremtett”. Az írek szenvédélyességre hajló jellemének oly nehezére eső egységes összeműködés és tökéletes pártfegyelem megszilárdítása szintén az ő műve volt.

A pillanatnyi szükségletek folytonos, lázas sietésgű elintézésében az ő körültekintő eszessége válogatta meg a helyes eszközöket; többször ismétlődő sikertelenség és látszólagos reménytelenség közeppette ő tartotta ébren szakadatlanul a buzgalmat és lelkesedést, a heveskedő ír néplelket ő tartotta meg mindvégig a törvényes erőkifejtés útjain, mint aki kitűnően ismerte az angol jogot és még kitűnőbben saját népét. Ha ő nincs, az ír mozgalom minden percben véres polgárháborúvá fajulhatott volna.

¹ Deutsches Staatswörterbuch, Stuttgart u. Leipzig; VII., 1862; 339. 1.

O'CONNELL DÁNIEL

Írország szabadsághőse.

O'Connell már ekkor Európa-szerte híres ember volt. Midőn kevessel az emancipáció után Belgiumban királyválasztás volt, több szavazat O'Connellre esett. „Minden ország szabadság- és törvénytisztelői lelkesültek érte, s még a régi gyűlölet a római katholikus Egyház ellen is elnémult, hogy meg-hajoljon a hatalmas népvezér nagy alakja előtt.”¹

V.

O'Connell mint képviselő. A repeal-mozgalom.

A katholikusok tehát ezentúl akadály nélkül lehettek képviselők is; a hittagadó esküt nem kellett letenniök. O'Connellel szemben azonban a londoniak nem állhatták meg, hogy akadékoskodással ne sértegessék. Midőn O'Connell a képviselőházban ülését el akarta foglalni, ráolvasták a végzést, hogy neki, mint akit még az emancipáció előtt választottak meg, még le kell tennie a régi esküt. O'Connell előhozatta az eskümintát; aztán az egész ház előtt rámutatott annak több pontjára, mint amely nyilvánvaló valótlanúságokat tartalmaz, s ünnepélyesen tiltakozott az eskümintá ellen. A képviselőház azonban kimondta, hogy O'Connell nem foglalhat helyet a gyűléseken; mire ez visszatért Írországba, még pedig diadalmenetben, hogy újra megválasztassa magát.

1830-ban végre megkezdhette országgyűlési működését. Ez természetesen véget vetett ügyvédi működésének, minek következtében vagyona csak hamar nagyon is megesappant. O'Connell amúgy-

¹ Baumstark, i. m. 95. 1.

sem igen tudott pénzzel bánni; amije volt, kiadta a nemzeti mozgalmakra. Népe azonban magától rájött, hogy aki érte él és küzd, azt neki illik eltartania és a mozgalmak intézésére pénzzel ellátnia is, s egyszerre csak külön adót, ú. n. O'Connell-illetéket kezdtek számára szedegetni; amit O'Connell ellenségei a nagy népvezérnek gyaláztatul, hívei talán jogosabban, dicsőségül tudtak be. Ezen önkéntes adó összege a szegénysorsú írek áldozatkézségére bámulatos fényt vet: 1829 és 1834 között 91,800 font sterlinget (több mint 2 millió koronát) adtak össze.

O'Connell munkája az emancipáció kivívásával még nem érhetett véget. Az ír földbirtok túlnyomó részén még mindig idegenek, angol dúsgazdagok ültekk, kik az ír földön szerzett vagyont külföldön eldőzsölték, és a szegény ír bérlök még mindig kötelesek voltak a gazdag angol ingyenélők költségeit fedezni, kik protestáns papi öltözetben tétlenül jártak közöttük. Írország kereskedelme s ipara még mindig meg volt zsibbasztva Anglia irány, haszonleső törvényei által, s a szabadkőműves páholyok tagjai még mindig felkaptak minden alkalmat, hogy a nép vallásos érzeteit és ősi hitét gúny és szitok tárgyává tegyék. minden sovány esztendő ezreket juttatott a koldusbotra. Az igaztalan cenzusemelést meg éppen az emancipáció ellensúlyozásául találták ki az írek ingerlésére.

O'Connell meg volt róla győződve, hogy e bajorokon csak úgy segíthetni, ha Írország visszakapja önkormányzatát, nevezetesen a külön országgyűlést. Hazájának e politikai felszabadítására, a „repeal”-mozgalomra fordította tehát hősünk életének hátralevő részét.

1834-ben megkísérlette a repeal-t szóváttni a parlamentben is és kimutatni a képviselők előtt, hogy Írország egyesítése Angliával jogtalan úton történt s azért érvénytelen. E kísérlet túlságos merésség műve volt ugyan; el is vetették 523 szóval 38 ellenében; de a repeal-mozgalomnak ez is csak erősbülését okozta. Ezidőtájt családi veszteség is érte hősünket hű neje halálában. O'Connell a vallásban és a magányban keresett vigaszt és rövid időre egy magányos ciszterci rendházba vonult testilelki fáradtsága kipihenésére. 62 éves volt már, és bár szervezete herkulesi volt, a folytonos, kíméletlen önfeláldozás, az izgalmas életmód szakadatlan erő-próbái ugyancsak kimerítették. A jó szerzetesek testületileg fogadták a rendház kapujában, díszmenetben vezették templomukba s ünnepélyes Te Deum-ot énekeltek. O'Connell számos nagyszerű diadalt aratott hosszú élete pályáján, de egy sem hatotta meg oly mélyen, egynek sem örült annyira, mint a szerzetesek Te Deum-ának a mount-mellerey-i apátság templomában; „mintha csak előérzetét láttá volna benne azon fogadtatásnak, melyet a másvilág-on remélhetett, kemény, megtörő munkában töltött hosszú élete jutalmául. Ez időben állt O'Connell dicsősége tetőpontján; a második Melbourne-minisztérium (1835-41) sokban erősen vele tartott s az írországi hivatalok betöltésében és egyéb ír ügyekben O'Connell tanácsával élt; ugyanekkor (1838-ban) fogadta a királynő is. 1841 november 1-én O'Connell-t Dublin város lordmayor-jává választották; a reformáció óta ő volt az első katholikus ezen hivatalban. Oldalán ott küzdöttek már a parlamentben három fia, két veje s vagy 50 ír honfitársa.

O'Connell azonban ekkor sem szűnt meg erősséteni népét a jövő küzdelmeire. Eszközei a békés törvényszerinti agitáció s főkép a népgyűlések voltak. E gyűléseken kezdetben óriási türelemre és állhatatosságra volt hősünknek szüksége. A dolog nem ment csak amúgy magától. Megesett, hogy az első gyűlésre valamely vidéken oly kevesen jöttek, hogy O'Connell-nek a kijelölt időben még vagy teljes órahosszat kellett várakoznia, míg így 10 -20 hallgató összeverődött. De aztán a következő alkalommal százezrenként sereglett össze a nép. Igyekezeteit nagyban támogatta az agg érsek, ki nagy hazafi s jeles főpap lévén, a nép szeretetét magas fokban bírta.

1840-ben tartották meg az első óriási népgyűlést, „monstre-meeting”-et, melyre ezzel sereglett össze a nép. A lelkesült tömeg ki akarta fogni O'Connell kocsijából a lovakat, s O'Connell-nek valósággal gorombáskodnia kellett, hogy ezt megakadályozza. „Nem! nem! nem! Így kiáltozott az örömrivalgásban torkaszakadtából — soha ember ne végezzen állati munkát! Takarodjatok a kantártól, semmirekellők! Én fel akarlak titeket emelni, s ti magatok alacsonyítjátok le magatokat?”

1843-ban érte el tetőpontját a repeal-mozgalom; még a kormánypárti lapok is kijelentették, hogy a repeal elkerülhetetlen; s 1843 március elején a dublini városi tanács három napi heves vita után nagy többséggel elfogadta O'Connell javaslatát, hogy az országháztól a repeal kérelmezni fogja. Ugyanekkor érték el a népgyűlések is tetőpontjukat. Ilyen gyűlésen egyszer Limerickben majdnem 100,000 ember volt jelen, később Kilkennyben 200,000, köz-

tük legalább 20,000-en lóháton. Megesett, hogy O'Connell egyetlen hónap folyamán tíz-tizenkét ilyen óriási népgyűlést tartott. A tara-i gyűlésen 1843 augusztus 15-én a bizonnal nem részrehajló *Times* szerint nem kevesebb mint egy millió ember vett részt; egyedül Dublinból 1400 kocsi jött ki. A mullaghmast-i „monstremeeting” résztvevőit is 500,000-re becsülték. 1843 márciusától augusztusáig 30 ilyen monstremeeting-et tartottak; s ugyanazon év elejétől augusztusig 50,000 fontnyi adomány gyűlt be a repeal-mozgalom céljaira.

Csodálatos, mily rendben és nyugalomban folytak le O'Connell gyűlései. Ha valahol nyugtalanság ütött ki, O'Connell azonnal megjelent a helyszínén, vagy elküldötte hű szárnysegédét, *Tom Steele*-t zöldszegélyű fehér zászlóval, melyre ez volt írva: „Aki rendellenességet követ el, ezzel csak az ellenfél hatalmát növeli.” S a lakosság megfogadta vezére szavát, ami néha, főleg ha a szívek túlontúlcordultak keserűséggel és a kedélyek a végletekig fel voltak izgatva, éppen nem csekély önkuralmat kívánt.

Százezrek gyűltek már egybe pl. október 8-ára a Clontarf-ban tervezett nagygyűlésre, midőn éppen a gyűlés előestéjén, október 7-én délután 3 órakor a kormánytól rendelet jött, mely a népgyűlést betiltotta. A messze földről megérkezettek és még egyre érkezők ezreit egyszerűen visszaküldeni lehetetlennek látszott, anélkül, hogy a nép elkeseredésében fegyvert ne ragadjon, ami esetleg nem is lett volna a kormány kedve ellenére. De O'Connell végrehajtotta azt, amit lehetetlennek hittek: egy óra múlva mindenfelé lovas hírnökök vitték O'Connell

rendre intő s békéltető levelét, és bár az izgatottság óriási volt, a százezrek mégis hallgatva és békében tértek haza. O'Connell önuralma és eszélyessége ismét megőrizte a nemzetet a vérontástól és polgárháborútól.

O'Connell a gyűlések előtt egy időre rendszerint magába vonult: imádkozott, szentmisét hallgatott s a szentségekhez járult.

Hogy mennyire becsülte az isteni segítségszükségét, megvilágítja a következő eset. Egyszer éppen a lelkigyakorlatokat végezte, midőn hívei felkeresték és a parlamentbe hívták, hogy valamely fontos ír ügy tárgyalásán résztvegyen. De O'Connell nem hagyta el magányát. „Nyugodjanak meg, uraim, — mondta, itt imádkozva szintén a mi ügyünket támogatom Istennél . .. Írország nem fog emiatt veszíteni semmit. Térdenállva magasabb és hatalmasabb vagyok, mint midőn a harctéren felemelt karokkal jelenek meg!” — Az országgyűlésben is gyakran látták, amint fontosabb ügyek tárgyalása alkalmával szünet alatt O'Connell egy oszlop mögé vonulva az olvasót imádkozta.

Az Isten Anyja iránt lelkes szeretettel viselte-tett. Képe és a feszület előtt tanulta meg önmaga fékezését, a szenvedélyek megtörését, élete meg-szentelését.

Vallásossága azonban nem szorítkozott személyes beléletére. Nyíltan vallotta ragaszkodását az Egyházhöz, tanaihoz, szokásaihoz és szolgáihöz. Egykor tanárait, a jezsuitákat, félelem nélkül fogta oltalmába. Egyháza szabadsága nem kevésbbé volt lelke fővágya, mint nemzetének java, és soha politikai előnyökért egyházi érdekeket nem kockázta-

tott. „Az ír hazafiság régtől fogva együvé nőtt a vallásossággal; azért is oly erős” írja Baumstark¹, és főleg O'Connell „nem tartotta kevésbbé fontosnak a katholikus nevelés- és oktatásügy és általában a katholikus Egyház szabadságát minden képzelhető viszonyok közt, mint a politikai emancipációt s az ír országgyűlés visszaállítását.”

VI.

A bűnper. O'Connell a börtönben.

Az angol kormány azonban végre is talált ürügyet rá, hogy O'Connell-t ártalmatlanná tegye, és 1843 októberében bűnperbe fogta.

O'Connell október 14-én kapta meg a hivatalos értesítést, hogy őmaga, John nevű fia s néhány hű barátja tizenkétszeres bűnvád alá helyeztettek; sőt hogy a tizenkettőn kívül „még más bűntények” is terhelik, „melyeket majd az államügyész maga fog előadni”.

*

O'Connell-nek ismét szüksége volt egész óriási erkölcsi hatalmára, hogy népének lázas felháborodását lecsendesíthesse. A pör tárgyalása 1844 január 15-én kezdődött meg. Egész Európa feszült figyelemmel leste a történendőket; hiszen híre akkora volt, hogy a „ minden oroszok cárja” felkérte, küldje meg neki egy papírlapon kezeírását; mely kérelmet Dániel király kegyesen vissza is utasított.

A vádak O'Connell egész politikai szereplésének idejére kiterjeszkedtek; 1829-től 1844-ig; azért e pört „óriási pörnek” nevezték el, tréfásan azért

¹ I. m. 197. és 204.

is, mert a vádirat *hat* pergamen-tekercsre írva 97 lábnyi hosszúságra terjedt; ami körülbelül 700 nyomtatott könyvoldallal egyenlő. Úgy látszik, a hosszúsággal kellett kipótolni, ami jogalap dolgában hiányos volt. Az esküdtszékből — természetesen minden nyílt törvényszegés okos elkerülésével — valamennyi katholikus esküdtet kitörölték; és a megmaradtak egytől-egyig O'Connell ismert vallási és politikai ellenségei voltak. Ez az esküdtszék — részben tanulatlan emberekből összeállítva — volt hivatva államjogi büntényeket, köztük az összeesküvés súlyos vádját O'Connell fölött megállapítani.

A pör tárgyalása közben O'Connell megjelent a londoni parlamentben is, hol nagy kitüntetéssel fogadták. Még az angol városokban is tüntettek mellette.

A 69 éves népvezér az esküdtszék és bírái előtt maga védte önmagát. Védőbeszédje a logika és ékesszólás valódi remeke ugyan, de távolról sincs benne annyi tűz és lelkesedés, mint közügyi beszédeiben. Mintha nagy szelleme, mely hazája javáért immár két emberöltön át lángolt és hevített egész nemzedéket, a saját maga személyi ügyéért nem tartotta volna érdemesnek teljes tüzét és erejét kifejteni. Talán a tudat is lehangolta, hogy úgyis süket füleknek beszél; védelme talán éppen azért oly fenségesen büszke és nyugodt, azért veti meg a kedélyre és képzeletre való hatás minden segédeszközét, azért nem átallja saját esküdtjeit, mint elfogult s részrehajló bírákat megbélyegezni szemtől-szembe, mert tudta, hogy csak az utókor és a történelem fogja e beszédet pártatlanul méltányolni.

Az összeesküvés és felségsértés vádját kereken visszavetette és figyelmeztette az államügyészt, hogy ennek a vádnak a bebizonyításáról megfelelőkézett; mert a bevezetésben azt mondta, hogy „alább be fogja bizonyítani”, utóbb meg csak azt tette hozzá, hogy: „miként kezdetben bebizonyította.”

Egyébként bevallja, hogy a küzdelem hevében néha talán hevességekre vagy félreérthető szavakra ragadtatta magát; de igazi céljai minden törvényesek voltak. Nyomást gyakorolni a kormányra, de nem törvényellenes úton.

Ha O'Connell beszédje a nyugodtság mintája, annál tüzesebbek voltak vádlott-társai. Hű segédje, *Tom Steele* roppantul zokon vette, hogy őt eleinte nem vonták bele a pörbe. Utóbb aztán őt is beidézték. A gyűléseken azonban oly nyugtalanul viselkedett, hogy végre az elnök megfenyegette: ha nem marad veszeg, nyomban szabadon bocsátják. Amire aztán Steele oly csendes lett, mint a megbüntetett iskolásgyermelek.

A törvényszék végre május 30-án kihirdette az ítéletet.

O'Connell-t egy évi fogusra és 2000 font sterlingnyi pénzbüntetésre ítélték; azonkívül személyesen 5000 fonttal, két kezes által pedig 2500- 2500 fonttal kellett biztosítékot letennie aziránt, hogy hét évig nem zavarja meg a közbékét. *Burton*, a legidősebb bíró hirdette ki az ítéletet; elismeréssel emelte ki, hogy O'Connell sohasem használta fel népszerűségét békezavarásra vagy ellenfeleinek bántalmára. E szavaknál az agg bíró könnyekre fakadt és hangját alig lehetett érteni, midőn az ítéletet felolvasta.

O'Connell fiát, Johnt, elnézőbb ítélet várta; de John izgatottsága hevében a bíró lábához borult s kérte, hogy vele se bánjanak enyhébben mint atyjával. O'Connell azonban mély meghatottságában némán John vállára tette kezét, s ez hallgatva engedelmeskedett. Aztán az apa ünnepélyes óvást *tett* az ítélet ellen és a legfelső fellebbezési fórumhoz, a felsőházhöz fellebezett. Ez azonban nem mentette fel attól, hogy büntetését azonnal meg ne kelljen kezdenie. S így az agg népvezért még aznap elvittek a Richmond-fogházba elítélt társaival együtt.

A nép ünnepélyes csendben kísérte felszabadítóját; sok városban az esemény hírére bezárták az üzleteket; az újságok gyászkerettel jelentek meg, O'Connell pedig még elzáratása napján felhívást bocsátott közzé, melyben a legnagyobb nyomatékkal, Isten nevére és öhöz a való szeretetükre kérte honfitársait, hogy teljes nyugalomban maradjanak s ne tüntessenek miatta.

Azt azonban nem tilthatta meg, hogy egész Írország ne imádkozzék megmeneküléséért és ezer és ezer oltáron ne mondjanak érte szentmisét. A küifödről is számos résztvevő irat érkezett hozzá a különféle országok katholikusaitól. A franciák üdvözlő iratát *Montalembéri gróf* szerkesztette meg; többi közt így hangzott:

„Régóta népszerű már az ön neve közöttünk, oly népszerű, mint saját történetünk legmagasabb alakjaié. Bámuljuk az ön bátorságát és szilárdságát; remegünk, ha ellenállhatatlan szavának hangjait halljuk; irigyeljük önt azért a hatalomért, mellyel hazájának s Egyházunknak védelmezője lett. Az ön kimeríthetetlen ékesszólásának s a katholikus hitnek

erejéből, mely az emberek és népek között az igazi testvéri szeretetet megalapította, mi is jobban megismerkedünk Írországgal; mi is szeretjük az íreket, mint édes testvéreinket és mint a katholikus hithez való rendületlen ragaszkodásuk áldozatait. Közönséges körülmények között ezen érzelmeinket aligha fejeztük volna ki ön előtt, nehogy úgy lássék, mintha oly harcokba akarnánk beleavatkozni, melyeknek megvívására nem mi vagyunk hivatva. Vannak azonban idők, midőn ismét a szeme elé kell tárunk a világnak, hogy a katholikus egyház kebelében senkisem idegen, és hogy mindenjában együvé tartozunk. Most tehát, midőn ön börtönben sínylödik és szenvednie kell népszerűségének fényéért s azért a nagyszerű állásért, melyre szellemének fensőbbsége emelte; most, midőn az üldözés az ön dicsfényét új koronával gazzdagítja: indítatva érezzük magunkat arra, hogy csodálatunkat és rokonérzésünket nyilvánosan kifejezzük. Legyen tehát, kérjük, meggyőződve arról, hogy az ön képe lelkünk mélyébe van vésve és elkísér oltáraink zsámolyához is. Gondoljon börtönében néha arra is, hogy a francia katholikusok imádkoznak önért; hogy kérik Istant, könyebbítse meg fogságának terheit; s gondoljon arra, hogy a francia katholikusok tisztelik és szeretik önt, mint az Egyház hű gyermekét s a szabadság legőszintébb, leghatalmasabb bajnokát.”

Az angol kormány különben volt annyi nemes érzéssel, hogy némileg megkönnyítette a nagy elítélt fogáságát, O'Connell naponkint hallgathatott szentmisét, mint odahaza; szobáit maga választhatta meg; látogatásokat fogadhatott és társaival és családja tagjaival együtt étkezett.

A lordok házában a tárgyalás az ítélet felfüggesztése felől negyedévig is elhúzódott. 1844 szeptember 4-én tartották meg hosszú vitatkozás után a döntő ülést. A törvény szerint ezen csak azon lordok vehettek részt, akik szakképzett jogtudósok voltak, és midőn ezért a nem-jogász lordok padjaikból elvonultak, kisült, hogy csak öt főrend végzett jogi tanulmányokat. Ezek döntöttek tehát. Ketten O'Connell ellen, hárman: *Denman*, *Cottenham* és *Campbell* lordok az ítélet felfüggesztésére szavaztak. *Denman* lord nyíltan ki is jelentette: „Ha az O'Connell pörében alkalmazott eljárás divattá válik, akkor az egész esküdtséki intézmény egyszerűen szégyen és gyalázat s nem egyéb, mint az ártatlanság tőre.”

Az egy szótöbbség tehát megsemmisítette az ítéletet. O'Connell ismét szabad. Gyorsgőzös vitte meg a várakozó Írországnak azonnal az örömhírt. A kingstown-i parton összesereglett nép ezrei leírhatatlan örömrivalgásba törtek ki, midőn a gőzös a megbeszélt zászlójelet megadta. Az éppen Dublinbe induló vonat gépésze fellobogózta a gózmozdonyt s úgy vitte az örömhírt az ír fővárosba. A Szent-Pál-templom harangjai méltóság teljes zúgással hirdették a közörömöt; Dublin ünnepélyes kivilágítást rendezett, leírhatatlan ujjongás visszhangzott mindenfelé. Zászlók lobogtak ilyen felirásokkal: „Győzött az igazság és a törvény!” „Megdölt az ítélet!” „O'Connell szabad!” stb.

O'Connell a lehető legnagyobb csendben, úgy szólva titokban hagyta el börtönét, de az utcán csakhamar felismerték és mielőtt házát elérte, már iszrekre menő népáradat hullámzott az utcákon, gyermekded örömmel éltetve a szeretett „Dani

apót”, s O'Connell-nek kerülőt kellett tennie, hogy házába juthasson. Néhány perc múlva megjelent háza erkélyén: de most aztán oly határtalan ujjongás, éljenzés és örömjadal fogadta, hogy ismételten hiába iparkodott szavát érthetővé tenni. Végre elállt a zaj, s O'Connell néhány szóval megköszönte polgártársai részvétét. „Isten erősebb mint ellen-ségeink, — mondotta aztán, — s a gyalázatos törek-vés, hogy még kérelmezési jogunkat is elvegyék, meghiúsult!” Másnap szombaton, szeptember 7-én még egyszer visszatér börtönébe, hogy szentmisét hallgasson és befejezze a kilencnapi ájtatosságot, melyet az összes katholikus foglyokkal egyetemben Kisasszony-napjára való előkészületül tartott. A börtönben meglehetősen sok olyan rab sínylődött, aki szegénységénél fogva pénzbírság helyett börtön-büntetést szenvédett különben pedig becsületes ember volt: O'Connell valamennyit kiváltotta, és így vele együtt 40 fizetésképtelen szegény térhetett haza övéihez.

Déli 12 óra felé ünnepélyes diadalmenettel indultak el O'Connell-ért a börtön felé. Csak férfiaknak, még pedig felnőtt férfiaknak volt szabad a menetben résztvenniök: még pedig ünnepi öltözetben; soraikban ott voltak Dublin legtekintélyesebb, leggazdagabb férfiai s az egész városi képviselet; aztán az egyes iparos- és kézművescéhek külön-külön zenekarokkal. A menet oly hosszú s a tömeg oly óriási volt, hogy 2 óra is elmúlt már, míg az O'Connell-nek szánt diadalkocsit a fogház kapuja elé vonhatták. E percben megjelent a kapuban O'Connell. Egetverően tomboló, harsogó éljenzés, leírhatatlan ujjongás tört ki e percben mindenfelől.

O'Connell kocsiba szállt s a menet megindult; de este lett, míg a diadalkocsi a hős házát elérte. O'Connell az erkélyről ismét beszédet mondott, utána *Tom Steele*, a „békehírnök” lépett az erkélyre s kalapját lengetve kiadta a rövid hadiparancsot: „Haza!” — „Haza, haza!” kiáltotta a nép is, és leg-rövidebb idő alatt a százezernyi tömeg legnagyobb csendben eloszlott. A város kivilágítása O'Connell kívánságára elmaradt.

Másnap, szeptember 8-án a Máriaünnepen ünnepélyes nagymiséét tartottak Te Deum-mal, és Dublin-nel együtt egész Írország ott térdelt az oltárok előtt, hogy felszabadítója megszabadulásáér Istennek hálát mondjon.

Így végződött O'Connell államfogsága.

VI. O'Connell végső napjai.

A fogáság sok tekintetben csak fokozta O'Connel dicsőségét s előmozdította az ír nép repeal-mozgalmának terjedését; de minden egybevéve, mégis csak vereséget jelentett. A 69 éves O'Connell, midőn a börtönt elhagyta, már megtört aggastyán volt. Néhány meggondolatlanul s a küzdelem hevében elejtett nyilatkozatát és főleg azon jogilag téves felfogását, hogy az uniót a királyné a parlament megkerülésével is felbonthatná, ellenfelei kizsákmányolták s O'Connell általános jóhírét sokak előtt sikerült megrontaniuk. Hozzá O'Connell maga is belátta, hogy Angolország merev marad az elhatározásban, hogy nem enged; a törvényes eszközök pedig, melyekkel Írország eddigi sikereit kivívta, immár

nem elegendők az írek felszabadítására. Nagyobb-szerű erőfeszítésekre, óriásibb tüntetésekre a lojalitás határain belül az ír nemzet többé nem volt képes. Csak a polgárháború vagy külföldi hatalmak segítségül hívása segíthetett volna még; de ezekről O'Connell hallani sem akart; s így a repealmozgalom, O'Connell életének ezen második nagy munkája nagyobb jelentőségű tényleges eredményre többé nem számíthatott.

Egyéb tényezők is pártjának meghasonlása s több túlbuszgó barátjának elidegenülése tőle — szintén siettették a nagy hazafi szíve megtörését. Új irány fejlődött ki az írek között, mely az ír mozgalmat az ő elveivel ellenkező felfogások szerint folytatta s a törvényesség, hőség és jogtisztelet helyébe a forradalmat, felekezetlenséget és fajgyűlöletet írta zászlajára. S ezen iránynak, a „Young-Ireland”-nak heves ifjú vezetői nem ritkán személyes sértegetésre is vetemedtek a szerintük már elavult, ősz szabadsághössel szemben és az aggastyánt szíve mélyéig elkeserítették.

Végre 1846-ban oly rettenetes éhínség pusztította ismét Írország ínséges lakosságát, hogy erőteljes férfiak is a szó szoros értelmében éhenhaltak az utak szélén. O'Connell a nép hű atyaként enyhítette a nyomort, amennyire tehette s amint már az 1834-iki kolera alkalmával tette; de a végtelen nyomorúság folytonos látása végre is megtörte szivét. De azért még betegen is újra hajóra szállt 1847 elején, hogy a londoni parlamentben megjelenjen. Aligha sejtette, hogy hazáját, a zöld sziget szeretett földjét nem látja többé viszont. 1847 február 8-án szólalt fel az országházból utoljára:

segítségért könyörgött szegény népe számára, melynek 25%-a, mint monda, az éhhalálnak néz elébe. Ez a beszédje már a haldokló beszédje volt.

Lord *Bentinck* indítványát, mely az éhező írek enyhítésére célzott, az angol országház nagy többséggel elvetette. Két nappal rá Londonban elterjedt a hír, hogy O'Connell meghalt.

O'Connell nem halt meg, de szíve fájdalma folytán tényleg testileg-lelkileg betegen és reménytelen állapotban feküdt. Az orvosok sürgősen ajánlották, hogy déli vidékre utazzék, s március vége felé O'Connell valóban hajóra is szállt Boulogne felé. Célja Róma volt. Ott a katholikus világ középpontján, Krisztus helytartójának lábainál akarta befejezni életét, melyet az Egyház és haza szabadságáért vitt harcok töltöttek be.

Parisban több kiváló katholikusból alakult külüldöttség élén Montalemert gróf üdvözölte a következő szavakkal:

„Az ön híre nemcsak az írek között, hanem az egész világ katholikusai között ismeretes. Amerre csak katholikusok polgári erényeket kezdenek gyakorolni s küzdenek a polgári jogokért: mindenütt az ön nevét hangoztatják. Amerre csak felszabadul a vallás abból a szégyenletes rabságból, melybe a nemzedékek egész sora döntötte: ezt Isten után elsősorban rendesen az ön példájának köszönhetik. Legyen ez a gondolat az ön erősítője, éltető öröme betegségében s vigasztalása az aggodalomban, mely hazafiúi szívét jelenleg eltölti. A francia katholikusok hő kívánságai kísérik önt zarándokútján Róma felé. Azon a napon, amelyen ön IX. Pius elé lép, s amelyen korunknak legnagyobb és legdicsőbb

katholikusa azon pápa előtt fog térdelni, ki annyiszor juttatja eszükbe az egyháztörténelem legfényesebb korszakait, — azon a napon valóban jelenős pillanat áll be korunk történetében. Ha a legnagyobb megindultság ama pillanatában Rómán és Írországban kívül akad hely az ön szívében még e gondolatnak is, ó akkor gondoljon ön mireánk: Franciaország katholikusainak szerető tiszteletét, odaadó ragaszkodását az Egyház feje iránt soha ajak méltóbban nem fogja tolmácsolni, mint a katholikus Írország felszabadítójáé.” O’Connell fajdalmas megerőltetéssel felelte: betegsége s megindulása nem engedik szólni; nem mondhatja ki, mit érez, de az elhangzott szavakban élete egyik legszebb jutalmát látja.

Aztán apró közökben lassan tovább-tovább utazott orvosa és két fia kíséretében. Hellyel-közzel életéről is lemondta. „Oly nyomorult vagyok, mondotta őmaga, hogy magam sem ismerek magamra: már csak a magam árnyéka vagyok.” Az évek során kiállott idegzúzó erőfeszítések, melyeket hatalmas szervezete eddig lenyűgözött, most tényleg, mintha egyszerre törtek volna ki, rohamosan megroppantották életerejét.

Április végén végre elértek Franciaország déli határát, s O’Connell ereje mintha csak újjáéledt volna, amint az idő tavaszodott s ő Róma felé közeleddett. Május 6-án ért Génua ába. De itt állapota igen súlyosra fordult. Május 25-én két órakor reggel fel kellett vennie a haldoklók szentségeit: a nyolcvanéves genuai érsek maga hozta el éjnek idején az Úr testét. O’Connell szilárd hittel vette fel a szentségeket; teljesen eszméletén volt. Jézus szent neve,

szent Bernát „Emlékezzél meg” kezdetű imája s néhány zsoltárvers lebegett ajkán folytonosan. Élete utolsó 40 óráját kizárólag vallási gyakorlatok közt töltötte. Két fia és házi papja álltak betegágya körül, midőn 1847 május 25-én este ½10-kor a megadás és megható áhitat jeleivel kimúlt.

Az utolsó könyv, melyet olvasott, Ligуori szent Alfonz „Előkészülete a halálra” volt.

Végső kívánsága az volt, hogy szívét vigyék Rómába, testét pedig vissza hazájába, Írországba.

Fia, Dániel, egy urnában tényleg el is vitte Rómába O'Connell szívét. IX. Pius így szolt a nagy férfiú fiához: „Nem lehettem oly szerencsés, hogy a keresztenység e hősét megölélhessem; hadd ölelem hát meg legalább a fiát. A legnagyobb részvéttel olvastam a jelentést utolsó perceiről; halála részletein valóban meglátszott, hogy Isten áldása kísérte.” IX. Pius fényes gyászszerzertartást rendelt el O'Connell lelke nyugalmáért, míg Írországban az egész nemzet gyásza mellett 2 érsek és 16 püspök kísérte a nagy hazafi testét úgyszólva királyi fénnyel végső nyugalmorra.

Koporsójára a következő szavakat vésték:

DANIEL O'CONNELL
HIBERNIAE. LIBERATOR
AD. LIMINA. APOSTOLORUM. PERGENS
DIE. XV. MAII. ANNO. MDCCCXLVII
GENUAE. OBDORMIVIT. IN DOMINO
VIXIT. ANNOS. LXXI. MENSES. IX DIES IX.
R. I. P.

Újabban nagyszerű emléket is állítottak neki Dublin-ben; a legnagyszerűbb emléket azonban ő

maga állította fel magának honfitársai szívében s a történelem lapjain. Maga *Bluntschli*, a protestáns és szabadkőmíves író, következőkép emlékezik meg róla:

„Soha a történelem nem mutatott fel békésen működő népvezért fényesebb alakban, mint O'Connellt, az írek fölszabadítóját. Mint közönséges magánember úgyszólvan korlátlan királyi tekintélyre tett szert népe előtt. A megvetett Írországra az δ dicsőségének ragyogása derített fényt, az eltiport ír nép általa ébredt elnyomóival szemben egyenrangúsága érzetére . . . Agitációjával milliókat mozgósított, kik csak úgy letek minden szavát, követték minden intését. Mint valódi újkori néptribun, harcra szállt a leghatalmasabb és politikailag leggyakorlottabb ellenféllel és ragyogóbbnál-ragyogóbb sikereket aratott rajta. Országgyűlési harcaiban levezte Anglia büszke, kemény arisztokráciáját és kényszerítette, hogy méltányosan bánjék az ő hazájával is. S emellett elutasította magától a vad erőszak eszközeit, melyekhez pedig annyiszor szoktak nyúlni a felizgatott népek és fejedelmek; legyőzte s megfékezte a nép szenvedélyét ugyanakkor, mikor nemzetét életre keltette s mint hatalmas erkölcsi erőt felhasználta. Az ő hadseregei a szabad egyesületek és óriási népgyűlések, fegyvere az élősző és békés határozathozatalok voltak. Perikles óta aligha egyesített magában valaki minden nemzeti érzést és gondolatot ekkora mértékben s anélkül hogy bármely hivatalszervű hatalommal rendelkezett volna, vagy hogy soha vissza nem élt volna azon erkölcsi hatalommal, mellyel polgártársainak szeretete megajándékozta. Voltak őnála nagyobb államférfiak is,

de a népnek nagyobb és tisztább szándékú védője nem létezett soha.”¹

¹ Bluntschli „Deutshes Staats-Wörterbuch” VII. 339. 1.

*

Reinhold *Baumstark*: Daniel O'Connell. Freiburg, Herder, 1873. — Otto *Pfülf* S. J.: „O'Connell” Wetzer u. Weite's Kirchenlex. II. kiad. 9. k. 665. s k. 1. — Jos. *Blötz* S. J. Die Katholikenemanzipation in Grossbritannien und Irland. Freiburg, Herder. (Ergänzungshefte z. d. Stimmen aus Maria-Laach, 88, 89.)

**DON GARCIA
MORENO GÁBOR DR
EKVÁDOR KÖZTÁRSASÁGI ELNÖKE.
(1821-1875.)**

„Boldog leszek, ha önnövérem-
mel írhatom alá eskümet és e jel-
szót: Hitemért s hazámért!”
Garcia Moreno egy leveléből.

Egy igen ismert nevű pantheista bölcselő egyszer azon kijelentésre ragadtatta magát, hogy az „egyetlen igazi, jelenlevő isten: az állam.”

Soha ennél világosabban nem fejezte ki senki a mainap is annyira elterjedt szabadelvűség fel-fogását az államról s az államhatalom jogi helyzetéről. Az állam e felfogás szerint egyszerűen legfőbb, korlátlan lény, valóságos isten, minden jognak végső forrása és meghatározója, korlátlanul független minden törvénytől, melyet nem őmaga szabott magának, legfőbb törvényhozó s legvégső erkölcsi zsinórmérték. Természetesen merőben pogány, egyenesen istentagadó felfogás ez; mert amíg a személyes Isten léttet meg nem cáfolták, nem vitathatják el tőle a jogot, hogy az embertől mint társas lénytől s mint államalkotó tényezőtől is feltétlen hódolatot s alárendeltséget követelhessen s az államtól is megkövetelje azon részben felsőbb rangú jogok

tiszteletét, melyeket ömaga adott az egyénnek, a családnak és nevezetesen hívei üdvözítésére rendelt Egyházának. Hogy mindenkorral annyira elterjedt s oly szívósan tartja kezében a hatalmat ez a bölcselileg s erkölctanilag egyaránt képtelen államistenítő felfogás, annak nagyon egyszerű lélektani oka az, hogy e felfogás az uralmon ülő államférfiak kezében végtelenül kényelmes eszköz arra, hogy mások jogkörével nem sokat törődve, teljesen akadálytalanul juttassák érvényre önakaratukat s önérdékeiket. A „mindenható” állam hatalmát mintegy isteni függetlenséggel kezelni, nem ismerve el más jogot, mint amit mi adtunk és mi nyirbáltunk körül: ez minden esetre könnyebb és kényelmesebb eljárás, mint a mások jogainak feltétlen tiszteletbentartása s a közjó művelése nem az Isten-adta jogok eítiprása árán, hanem törvényes eszközök, a kötelezettségteljesítés és önfeláldozó munka útján.

Mennél inkább terjesztik elméleti és gyakorlati úton e pogány államistenítő felfogást, annál magasztosabb a látvány, hogy ma is akadnak még kormány- és államférfiak, még pedig a legjavából, akik szembe tudnak szállni ezen gyáva önző módszerrel; nem hódolnak meg e modernkori bálványnak, a „mindenható állam” divatos rögeszméjének: az állam és önmaguk önkényes istenítése helyett elismerik, sőt védelmezik is az egyesek, a családok s az Isten-alapította Egyház jogait; és emellett mint államférfiak is nagyszerű eredményeket érnek el, virágzásnak minden irányú fejlődésnek indítják nemzetüket.

Ily önzetlen s amellett kiválóan nagyszerű eredményekkel ékeskedő államférfiú volt a délamerikai

Ekvádor köztársaság többszörösen megválasztott elnöke s újjászervezője: *Don Garda Moreno Gábor dr.* ki 1875-ben mint keresztény államférfiú érzületének vértanúja orgyilkos kéz által esett el, melyet titkos társulatok dühe és irigysége bérelt fel ellene.

Tragikus vége, szeretetre és egyben csodálatra méltó jellege és hősies keresztenyi érzülete nagy mértékben megérdemlik, hogy rokonszenves alakjával figyelemmel foglalkozzunk, annál is inkább, mert Egyházunk e kiváló fiának emlékét minálunk amúgy is kevesen ismerik és méltatják.

1.

Garcia Moreno fejlődése és ifjúkori küzdelmei.

Garcia Moreno az 1821-ik év karácsonyának estéjén született Guayaquil-ban, közel az ekvádori tengerparthoz. Castiliai eredetű családja Ekvádornak a spanyol anyaországtól való elszakadása idejéig szép vagyonnal rendelkezett, mely azonban az elszakadást követő forradalmak idejében jelentékenyen megcsökkent, úgyhogy a legifjabb fiúra, Gáborra már iskolapénz sem telt. Atyja korán elhalálozván, Gábor édesanya oktatgatta, mígnem egy *Betancourt* nevű szerzetes figyelmessé lett a fiú tehetségeire és előbb maga tanítgatta, majd pedig módot nyújtott neki a quitói közép- és főiskola látogatására. Gábor jogot végzett és mellette földrajzi tanulmányokkal foglalkozott; *Wisse* mérnökkal ki-kirándult az ekvádori tűzokádók megvizsgálására, melyekről külön tanulmányt is írt. E kirándulások voltak egyetlen szórakozása s

egyúttal legbiztosabb óvószere a főváros erkölcsi veszélyeivel szemben. S Moreónak e veszélyek ellenében különös fokban kellett védekeznie, mert kiváló tehetségein kívül rendkívül megnyerő külseje és fellépése minden társaságban utat nyitottak előtte; mindenütt szívesen látták. Úgy látszik, egyszer már közel is járt hozzá a kísértés; de az ifjú ura volt önmagának és észrevevén, hogy a társaságok és érintkezések, melyekbe bonyolódott, akaraterejét és munkakedvét gyengítik, merész elhatározással különös módon vágta el maga előtt az utat az elpuhulás felé: haját teljesen a tövéig leborotváltatta, miáltal a látogatásokat egyidőre lehetetlenné tette. Magas szintájú erkölcsi fel-fogását jellemzi egy fiatalkori költeménye, melyben következőkép ír:

Szép asszonyok! szerelmetekre már
Nem vágyom én; hiába esdetek!
Nem kell nekem, ha édes is a báj,
Mely szívem és velőm emészti meg.

Másik óvószere, mint említettük, a szorgalom és tudományszomj volt. Bámulatos lelkierővel, fáradhatatlan tudásvággyal tanult minden, amiről sejthette, hogy később hasznát látja. Quitóban általános szokás, hogy este hat órakor, naplementekor, mindenki abbanhagyja munkáját; Garcia Moreno azonban még akkor is, sőt nyomorúságos faggyúgyertya fényénél késő éjszakáig is olvasott és tanult s reggel három órakor már ismét könyvei között ült, míg ezen erőltetett munkásságból eredt komoly jellegű szemgyulladása és idegbaja szorgalmának határt nem szabott. Ismeretei már ekkor tekintélyes hírnevet szereztek neki. Egy alkalommal valaki

Tacitusból idézett valamit Moreno jelenlétében. Moreno felszólalt, kijavította az idézett néhány szót és emlékezetből elmondta az egész szövegrészletet. Amaz azonnal előkereste Tacitust, s íme Morenonak igaza volt: szóról-szóra helyesen idézett.

Csak egy gyengéje volt Garcia Morenonak, mely gyermekkora óta megnyilatkozott benne, s mellyel még férfikorában is folyton birkóznia kellett: a hirtelen harag. Összefüggött jellemének azon gyors elhatározási hevességével, mely minden akadályt le szeretett rombolni és főleg aljas dolgok láttára nagyon könnyen kitört. E tulajdonságának köszönhette később is a legveszélyesebb pillanatokban azon gyors elhatározást s a szilárd és gyakran merész fellépést, mellyel nem egyszer győzedelmeskedett ellenfelein. Már egyetemi éveiben egyszer annyira elragadta heve, hogy egy katonatisztet párbajra hívott ki, s midőn ez a párbajt elfogadta ugyan, de a kitűzött helyen és időben nem jelent meg, Moreno rögtön a tiszt lakására sietett, gyávaságot vetett szemére, arculütötte, aztán elrohant, mielőtt az meglepetésből felocsúdhatott. Ez volt különben egyetlen menthetetlen ballépése is, melyre hevessége ragadta; s bár később is gyakran észre lehetett venni felvillanó szemén a belső fellobbanást és hirtelen gerjedt haragot, mindannyiszor idejekorán erőt tudott venni rajta.

Jogtudori oklevelet szerezvén, Garcia Moreno a nyilvános élet küzdőterére lépett. Mindjárt kezdettől fogva azon cél lebegett szeme előtt, hogy hazájának szomorú helyzetén javítson. Midőn egy barátja megpendítette előtte az eszmét, hogy jó volna Ekvádor történetét megírni, Garcia Moreno

nyomósán és jelentősen felelte vissza: „Még jobb volna azt a történetet előbb megcsinálni.” És bizonyos: ha valaki, minden esetre Moreno „csinálta meg” Ekvádor történetét.

II.

Garcia Moreno mint ügyvéd, író és lapszerkesztő.

Ekvádort, miként a többi délamerikai köztársaságot, mióta Spanyolországtól elszakadtak, a húszas évektől kezdve egyre nyugtalanították a forradalmak és belső zavarok. A kormányrúdon pedig olyan emberek ültek, akiknek kisebb gondjuk is nagyobb volt hazájuk javánál, s akik az amúgy is gyenge, kimerült országból csak lehetőleg meggazdagodni iparkodtak, mielőtt őket is elsöpré a legközelebbi újabb forradalom. Így élt vissza hivatalával *Roca* is, ki 1846-ban a szavazók megvesztegetése útján ragadta magához a köztársasági elnökséget. Garcia Moreno felháborodott ezen aljasságon, s mert máskép még nem szállhatott ellene síkra, megalapította első politikai gúnylapját, a „*Zurriago*”-t („*Ostor*”-t.) A lap első számában így fejti ki célját:

„Meguntuk már hallgatagon nézni a tengersok jogellenes törekvést, mely felburjánzik a nyilt s merész bírálat hiján; s azért elhatároztuk, hogy kibontjuk és nekieresztjük az „*Ostor*”-t, azon becsületes szándékkal, hogy a nyaka közé vágunk vele minden álhazafinak, minden szabadelvű csalónak, minden szélhámos népképviselőnek, minden zsaroló hivatalnoknak és mindenkinék, aki szédelgő, önző

és becstelen. Akire ezek a jelzők nem illenek, az sohase féljen az „Ostor”-tól. Érdemeket és erényt el fogunk ismerni; nem rosszakarat-szülte hibákat mentegetünk; gyengékkel és szerencsétlenekkel kíméletesen fogunk bánni. De a büszkélkedő vagy bujkáló alávalóság, megvesztegetés, fiahordozó nepotizmus, politikai és vallási képmutatás, hízelgés, hütlenség: az reszkessen, mert annak irgalmatlanul nekimegyünk. Az „Ostor” miként a villám, pártatlanul és igazságosan fog lecsapni: nem a szerény, gyenge cserjébe, hanem igenis a magasba nyúló, fennen terpeszkedő pálmafákba.”

A lap első számai általános feltűnést keltettek s az egész ország, a tartományok és városok figyelmét felhívták a fiatal jogtudósra, ki oly bátran s oly maró gúnnyal használta fel a sajtószabadságot a kormánykodó liberálisok ellen. Ugyanezen évben Quito városa beválasztotta Morenot a városi tanácsba, és Moreno ezen új állásában azonnal kitűnő reformjavaslatokkal állt elő a pénzügyi, rendőri és belkormányzati viszonyok megjavítására. Javaslatait javarészt azonnal el is fogadták s életbeleptették.

E sokoldalú tevékenység mellett Moreno talált arra is alkalmat és időt, hogy jogi ismereteit gyakorlatilag tökéletesítse, és Ekvádor két kiváló hírű ügyvédje oldalán csakhamar országos nevű ügyvéddé képződött. Védőbeszédei nem zengzetes szóvirágok halmaizai, hanem meggyőződéssel teli, meleghangú szónoki művek voltak, melyek ritkán hangzottak el sikeres nélkül. Moreno nem fogadott el más pörös ügyet, mint amelynek igazságáról meg volt győződve. Az igaz ügy védelme, mint

maga mondogatta, neki nem ügyvédi kenyérkereset, hanem valóságos kedélyszükséglet volt, és nem tudta felfogni, miként mehet el valaki közönyösen oly embertársak mellett, kiket igazságosan üldözöttetni, zsaroltatni lát. Szegény felektől soha pénzt nem fogadott el. Egyszer a törvényszék elnöke felszólította, hogy vállalja el egy gyilkost védelmét. „Elnök úr, — felelte Moreno, — higgye meg nekem, inkább tudnék gyilkolni, mint gyilkost védelmezni.”

A hivatalos bizonyítvány, melyet róla gyakorló évei végén Enriquez ügyvéd, Ekvádor legnevesebb jogtudosa, eskü alatt kibocsátott, kiemeli Morenóról, hogy kiváló elméleti és gyakorlati jogérzéket sajátított el, mely nem éri be az ügyek formaszerű elintézésével, hanem kiterjeszkedik oly kérdésekre is, hogy miben tökéletlenek az Ekvádorban szokásos törvényszéki eljárások, hol és miben volna javításra szükség. Hangsúlyozza továbbá, hogy Moreno képzettsége éppen nem szorítkozik pusztán a jogi szakra; és hogy emiatt is, de meg őszinte, lelkes hazafiúi törekvései miatt is minél szélesebb körű működési tért érdemel.

Ügyvédkorára esik házasodása is. Ekvádor egyik legelőkelőbb családjának gazdag és fiatal tagja *Ascasubi Róza* nyújtotta neki kezét. Morenónak azonban a közélet küzdelmei s a haza folytonos veszedelmei csak nagyon ritkán engedtek csendes és nyugalmas családi életet.

Lapja, a „*Zurriago*”, rövid idő múlva célt ért: Roca a közvélemény nyomása alatt többé nem ūzhette zavartalanul lelketlen, kényúri garázdálkodását. Fel is dühödött emiatt Garcia Morenóra

s már száműzni akarta, miőn eszébe jutott, hogy *Flores*, a száműzött egykori elnök ellenében ugyan- csak rászorul Moreno tollára. Flores ugyanis spanyol és angol támogatással tengerről akart rátámadni Ekvádorra s a többi délamerikai tengerparti államra. Moreno ezen áruló törekvésekről értesülvén, új lapot indított meg „*El Vengador*” („A boszuálló”) címen, mely csakhamar hatalmas riadóként járta be Ekvádot s a szomszédos köztársaságokat s Flores terveit leálcázva, felrázta a lakosságot az elnöktől le a pórnépig. Rövid idő múlva egész Dél-amerika északi s nyugati része fegyverkezett s egyesült az „árulóval” szemben; mire a spanyol és angol miniszterek jónak látták Florest faképnél hagyni. Roca elnök ezúttal nagy hasznát vette Moreno tollának s elismerésül — meg remélve, hogy lekenyerezheti — szép összeg jutalommal kínálta meg a fiatal lapszerkesztőt, amit azonban lapja függetlensége érdekében Moreno visszautasított.

1851-ben európai tanulmányújtáról visszatérvén, Panamában esetleg jezsuitákkal találkozott, kiket Új-Granadából durván kiűztek az uralomra jutott szabadkőművesek, s kik most Európába szándékoztak visszautazni. Moreno két kézzel kapott az alkalmon, hogy az üldözött szerzeteseket hazája számára megnyerje, melyben a vallási állapotok és a tanügy meglehetősen alacsony színvonalon állottak. Csakhogy ugyanazon a gózhajón, melyre Moreno s a jezsuiták szálltak, utazott egy *Obando* nevű tábornok is, megcsontosodott pap- és jezsuitafaló, kit az új-granadai kormány éppen azért küldött ki Ekvádorba, hogy a kormányt a szerzetesek

letelepedésének megakadályozására rábírja. Moreno Obando titkát ügyesen kicsalta, és éppoly gyors mint merész lépéssel rávette Guayaquil-ba érkezvén az éppen ott időző köztársasági elnököt, Noboát, hogy a jezsuitáknak a Quitóban való letelepedésre írásbeli engedélyt adjon. S így, midőn Obando Noboánál első tisztelgését megtette, a jezsuiták már quitói polgárok voltak. Ettől kezdve Garcia Moreno egészen haláláig a jezsuiták védelmezőjéül tartotta magát, bár akkor nem is sejtette még, mennyi gyűlölséget kell emiatt utóbb elszenvednie.

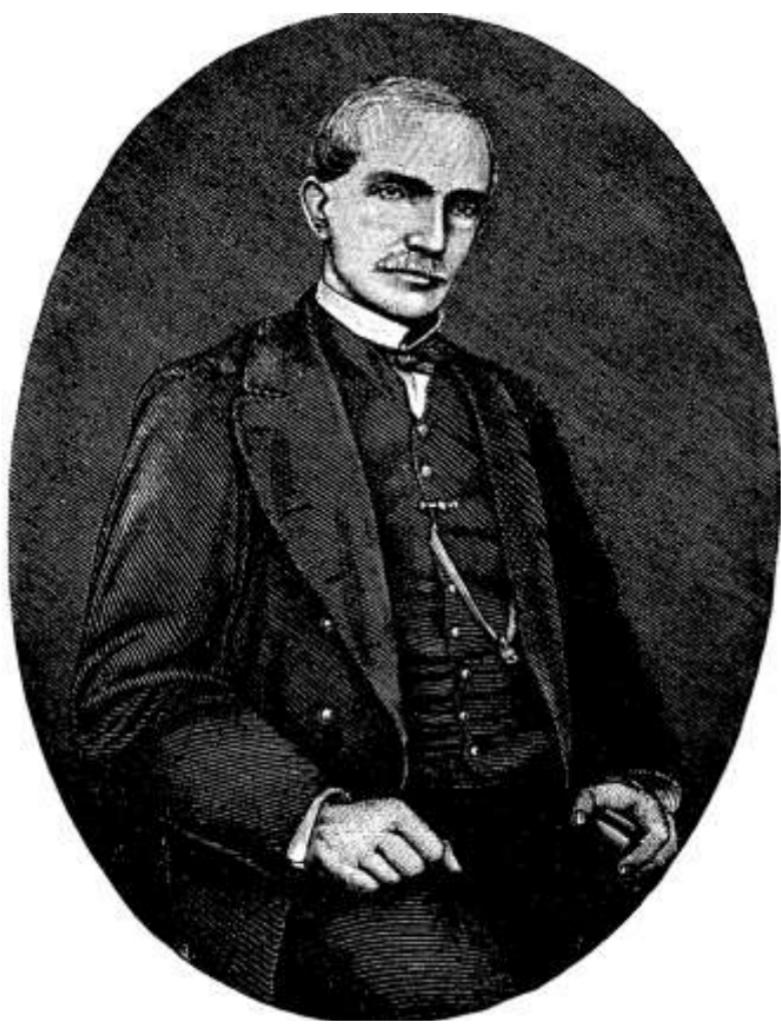
A letelepült jezsuiták ellenségeit, kiket az új-granadai kormány is sietett izgatni, Moreno „Defensa de los Jesuitas” című védőirattal hallgattatta el. „E védiratot miatt, tudom, engem is jezsuitának és rajongónak fognak nevezni, — írja benne. — Baj is az! Büszke vagyok katholikus hitemre, bár nem számíthatom magam a buzgó kathotikusok közé; hazámat szeretem szívem mélyéből, s mind vallási, mind hazafiú meggyőződéseim köteleznek arra, hogy szót emeljek oly kérdésben, melyben egyként van szó hitem és hazám javáról. Az üldözöttek ügyét védeni nekem egyszerre jellembeli kötelesség is és kedélybeli szükség is: felháborodom minden erőszakon és jogtalan elnyomáson és szívből utálom azon tompaérzékű tunyaságot, mely az ártatlan áldozatot és a vérengző hohért egyként közönyösen nézi...

„Jól tudjuk: a hadüzenet voltakép úgysem csak a jezsuitáknak, hanem magának az Egyháznak szól. Először természetesen csak a jezsuitákat száműzik: majd azután sorra kerül a világi papság,

és végtére az Egyház minden hű gyermeke is. így ássák meg a vermet, mely Új-granadát, Ekvádort és a katholikus köztársaságokat sorra elnyeli majd, ha a vörös banda pokoli követeléseinek gyáván engedünk. De nem! ez nem fog megtörténni soha; atyáink hitének fénye Ekvádor fölött sohasem fog letűnni! A papság legyen szilárd, a nép pedig ne maradjon néma megadásban! Az örökkévaló gondviselés vezetése alatt csatázni fogunk, és ha mint egykor Izraelnek, a Vöröstengeren kell is keresztülmennünk, Isten majd utat nyit kedvelt népének ezen keresztül is, és ha majd a túlpartra érünk, mi is rázendítünk a győzelem és szabadság diadalénekére!”

A kereszténység és a keresztenygyűlölet közt a háború csakhamar valóban kiütött. A szabadkőműves *Urbina* tábornok árulása megejtette *Noboa* köztársasági elnököt, s 1851 július 17-én megvesztegetés és erőszak útján *Urbina* önmagát tolta fel elnökké. Valami régi spanyol törvény értelmében a jezsuitákat embertelen durvaságok közt kiűzette az országból; szívesen elűzte volna velük együtt a püspököket és világi papokat is. Minthogy azonban erre nem volt „törvény”, igyekezett legalább demoralizálni, elerőtleníteni a papságot. Jozefinista törvények segítségével a papnevelőkbe elöljárók saját uszályhordozóit választatta be.

Azon ürügy alatt, hogy kevés a kaszárnya, a fiatal klerikusok közé állandóan durva, zsoldos katonákat szállásolt be. A francia szennyirodalom behozatalát is megkönnyítette. Uralma alatt a rendetlenség minden fogalmat meghaladó módon felburjánzott. A katonák minden kicsapongását és vakmerőségét elnézték. Tiszteket, bírákat, papokat

DON GARCIA MORENO GÁBOR DR.
Ekvádor köztársasági elnök.

kivégeztek; józságelkobzás, száműzetés és halálítéletek napirenden voltak. Előkelő hölgyeket, sőt fiatal leányokat is pusztán politikai okoknál fogva börtönbe vetettek vagy kolostorba zártak. Az állami bevételeket teli kézzel pazarolták. Ha a népnek volt annyi bátorsága, hogy lelkismeretes és eréyes képviselőket választott, akkor Urbina gondoskodott róla, hogy a választások érvényteleneknek nyilvánítassanak. Olyan ember, mint Moreno, ezeket az üzemeket nem nézhette szó nélkül. Tollat ragadott újra és új hetilapban („La Nacion”) megindította a harcot a bitorló diktátor ellen. Mikor a lap 3. száma megjelent, Urbina (1853 március 15-én) Morenot egyszerűen elfogatta és Új-Granadába vitette számkivetésbe. Morenot börtönből-börtönbe cipelték, de a tengerparton végre is megszökött őrei kezei közöl s Peruba jutott. Ekkor Guayaquil városa szenátorává választotta be a kongresszusba. A szenátusi tagok sérthetetlenségében bízva, Moreno visszatért Ekvádorba. De Urbina nem sokat törödött az alkotmányos formákkal, hanem mint szenátort is elfogatta és Peruba toloncoltatta. Moreno arra használta száműzetése idejét, hogy Parisba ment, s itt 30 éves kora dacára ifjú hévvel és vasszorgalommal ismét nekifeküdt a tanulásnak, hogy tudományos műveltségét tökéletesítse.

Parisból így írt egyik barátjának: „Naponként tizenhat órát fordítok tanulmányaimra, és ha a napnak negyvennyolc órája volna, negyvenet szentelnék e munkára.”

Sohasem ment színházba. Egész üdülése az volt, hogy vasárnapoként ki-kirándult Paris környékére. Természettani tanulmányokon kívül áttanul-

mányozta többek között *Rohrbacher* 29-kötetes művét is: „A katholikus Egyház egyetemes történetét”. *Rohrbacher* elvei minthacsak az ő lelkéből fakadtak volna: „A katholikus Egyház a világ királynője, akitel szemben a fejedelmek és a nemzetek is engedelmességgel tartoznak, ő a nagy társadalmi szervezet lelke; az állam annak csak anyagi teste. Azért sohasem szabadna az állam és Egyház között háborúnak vagy szakadásnak lennie, hanem ellenkezőleg, a legbensőbb összhangnak azon alapon, hogy az állam minden vallási ügyben támogassa az Egyházat.”

Gyakorlati vallásossága, mely a nyilvános élet első viharaiban kissé elernyedt, ezen időtájt eleve-nebb lendületnek indult. Egyszer néhány barátjával sétát tett s beszélgetés közben védelmébe vette a vallást velük szemben. Erre egyik társa gúnyosan felelte vissza, hogy ha annyira védi vallását, miért nem gyakorolja is jobban? E következetlenség öntudata azonnal mázsányi súlyként hatott lelkére. Amilyen gyors elhatározású és következetes volt, azonnal otthagya a társaságot: még aznap este meggyónt, s ez órától fogva haláláig oly komoly lelkiismeretességgel és buzgósággal teljesítette valási kötelességeit, mint azt egykor, zsenge ifjúkorában tette.

III.

Moreno mint ideiglenes kormányelnök. Harc a zendülőkkel.

Urbina négy évig elnököt. Utóda a hasonló érzelmű Robles tábornok lett. A kongresszus azonban 1856-ban közbocsánatot engedeti minden poli-

tikai száműzöttnek, s így Moreno is visszatérhetett hazájába.

A főváros azzal fogadta, hogy azonnal megválasztotta a fővárosi tanács elnökének s a quitói egyetem rektorának. Ez utóbbi minőségben Moreno azonnal vegytani laboratóriumot rendezett be az egyetemen és vegytani előadásokat kezdett tartani. Az 1857-iki kongresszuson az egész tanügy megjavítására reformjavaslatokat terjesztett elő, melyeket azonban a kormány hívei nem engedtek érvényre jutni. Ugyané kongresszuson lángoló ékesszólással támadta meg Robles elnök törvényellenes uralmát s rábizonyította, hogy egyszerű játéklabdája a volt elnöknek, Urbinának; majd valósággal megsemmisítő bírálat alá fogta az országban egyre terjeszkedő szabadkőmíves páholyokat. Minthogy főfeladatául azt tekintette, hogy az országban még mindig többségben levő, de szétszórt és egyenetlen konzervatív elemeket zárt sorokban egyesítse, néhány kiváló elvtársa támogatásával 1858-ban megindította a konzervatív *'La Union naciónal'* hírlapot. Ez a lap még ugyanazon évben teljesen lehetetlenné tette a kormány fennmaradását: az országgyűlési többség teljesen Moreno mellé állt. Az elámulult kormány a nemzet legkiválóbb fiainak száműzetése és kivégzése útján iparkodott a többséget megrémíteni; az ellenzék azonban ezúttal nem türte némán a rossz tréfát, hanem egyesült s erőteljes védekezésre szólította fel az egész országot. A polgárháború elkerülhetetlenné lett. Ugyanekkor Peru is harcra készült Ekvádor ellen, hogy tőle egy földdarabot elraboljon. Garcia Moreno most elérkezettnek láttá az időt, hogy hazája sorsának vezetésé-

ben szerepet kérjen. Barátai kérelmére odasietett a legveszélyesebb pontra, Guayaquilba, hol maga Robles tartózkodott seregei között; s itt iparkodott a mozgalmat a kellő kerékvágásba zökkenteni.

1859 május 1-én ütött ki a felkelés. Az ország legelőkelőbb polgárai egyesültek: letették Roblest s hattagú ideiglenes kormányt állítottak fel, melynek Garcia Morenót tették az élére. A tartományok nagy része hozzácsatlakozott az új kormányhoz; csak Guayaquil és Cuenca maradtak Robles és Urbina pártján.

Az ezután beállt zűrzavarok fejleményeit csak néhány vonással ecsetelhetjük. Az ellenfél teljesen elbukott. Robiest *Franco* tábornok elfogta, de aztán magát kiáltatta ki a tengerparti Guayaquil város elnökéül. Moreno odasietett s ajánlatot tett versenytársának, hogy a polgárvér kímélése végett mondjanak le inkább mindenketten, Franco is, ő is. Franco kerülő feleletet adott. Erre Moreno elhagyta Guayaquilt. Ellenfelei orgyilkosokat küldtek utána; de Moreno, ki nagyon ügyesen lovagolt s kitűnően ismerte az utakat, szerencsésen elkerülte őket. Halálra fáradva ért Riobambába, hol egy hadtestje időzött. Alig pihent le, egyszerre csak nagy lárma veri fel. Francónak ugyanis sikerült Moreno csapatai közt zendülést keltenie. *Cavero*, a zendülők vezére belép Moreno szobájába s ráparancsol, hogy mondjon le az elnöki állásról. „Soha!” — feleli Moreno. „Akkor a halál fia; ha nem mond le, holnap ilyenkor golyó által hal meg.” S e szavakkal Cavero foglyul ejtette Morenot. Moreno tehát börtönben ült s halálára készült. Közben menekülésre is gondolt, és pompás ötlete támadt. Egyik barátjának

sikerült őt egy szolga által figyelmeztetnie, hogy az ablak vasrácsozatát könnyen átfürészhetné s így elmenekülhetne; hívei majd a város határán nyergelt lóval várják. Moreno visszaüzente a szolga által: „Mond meg uradnak, hogy igenis meg fogok szökni; elmegyek innen, de nem az ablakon, hanem amerre bejöttem: az ajtón.” Számított rá, hogy a katonák zsákmányolás és tivornya kedvéért az órtállást el fogják hanyagolni; s amit sejtett, be is következett: valamennyi elpárolgott, csak egyetlen egy ember maradt ott őrnek. Moreno odalép hozzá s keményen rákiált: „Te! kinek esküdtél hűséget?” A katona mintegy lebűvölve Moreno személye varázsától, ijedten feleli: „Az állam fejének.” Moreno fensőséges nyugalommal folytatja: „Úgy? Nos hát, az állam törvényes feje én vagyok. Te tehát nekem esküdtél engedelmességet és hűséget. Tiszteid lázadók és esküszegők. Nem rösteled, hogy velük tartva elárulod Istenedet és hazádat?” A katona térdre hull és kegyelmet kér. „Megkegyelmezek, — válaszolja Moreno, — ha engedelmeskedel és megteszed kötelességedet.”

Garcia Moreno erre akadály nélkül hagyta el börtönét. Bátor, okos fellépése megmentette. Egyik hű tábornoka kíséretében nekieresztett kantárszíjjal vágtatott Riobambából Calpi felé. Egy órai vágatás után 14 hozzá hűen maradt katonájára bukkant. Amilyen merész volt, e kis csapat élén azonnal megfordult és visszatért Riobambába. Itt nagyban folyt a fosztogatás; a zendülők egy része zsákmánnyal megrakodva már odább is állt, a többi meg ott feküdt szanaszét az utcákon, ittasan s mélységes álomba merülve. Moreno összefogdostatta a

főkolomposokat, 14 emberével együtt rögtön haditanácsot ült fölöttük, a vétkeseknek időt szabott ki, hogy a halára elkészüljenek, azután főbelövette őket. A rend ilykép helyreállt.

De ott állt még vele szemben Guayaquil, hol Franco volt az úr. S e város győzhetetlennek látszott. Szárazföldről lehetetlennek tartották megvételeit, tengerről pedig Moreno nem sokat tehetett, mert hajóhada nem volt. De azért Flores tábornok segélyével, ki neki időközben felajánlotta kardját, végrehajtotta azt, amit mindenki lehetetlennek tartott.

E figyelemreméltó haditett következőkép folyt le.

Miután minden egyezkedési kísérlete meghiúsult, — pedig Moreno e kísérletekben oly önzetlen mérsékletet tanúsított, mely az utóbb kivívott diadalnál is nagyobb díszére válik, — éppoly merész, mint váratlan hadifogással hirtelen meglepte Guayaquil, még pedig azon oldalról, melyről eddig egyáltalán lehetetlennek hitték a város megközelítését. A város keleti oldalán t. i. áthatolhatatlannak tartott őserdőszerű mangrove-sűrűség terült el, melyen fegyveres sereget átvezetni egyszerűen képtelenségnak látszott. De Moreno vállalkozott erre a lehetetlenséggel határos műveletre. Estefelé szétszedette az ágyúkat és szétosztotta a katonák között az ágyúk darabjait és a többi lövöszereket. Ömaga mázsányi ládát vett a vállára; katonái követték példáját és ezzel nekimentek az erdőségnak. Leírhatatlan fáradalmak árán átlopoztak az éj homályában a sűrűségen, melynek talaja még hozzá ingoványos volt, és reggelre ott álltak Guayaquil védetlen keleti oldalán. E vállalkozást hozzáértők az újkori haditörténet egyik legfigyelemreméltóbb hőstettének

neveztek, mely ha nem is nagyszerűség tekintetében, de merészség és fáradalom dolgában bizonyával csak Hannibal alpesi átkelésével fogható össze. A hirtelenül meglepett városban rémület és fejetlen zűrzavar keletkezett; mindenki tehetsélenél lótott-futott és kapkodott, s Moreno végleges győzelme már most nehézség nélkül bekövetkezett. Reggeli 9 óra tájban Moreno foglyává lett mindenki, aki el nem esett vagy meg nem szököhetett. Ez a nevezetes guayaquili győzelem 1860 szeptember 24-ére esett, tehát azon napra, melyen az Egyház a „kiváltásról” („de mercede”) nevezett Boldogasszonynak ünnepét üli. Moreno elrendelte tehát, hogy a katonaság ezentúl ezt az ünnepet évenkint megülöje „hálából” a Boldogasszonynak oltalmáért és további segítségének kiesdésére.”

Guayaquil megvételével a béke helyreállt, s az ország újra nyugodtan lélekzett. Moreno maga e háború folyamán nem kevesebb mint húszszor forgott közvetlen halálos veszedelemben.

IV. A legfőbb polcon.

A guayaquili diadal napja Ekvádor történetében jelentős fordulatot jelez, nemcsak amennyiben a belháborúnak végett vetett, hanem főleg azért is, mert oly férfiú vezetése alá juttatta az országot, ki egymaga volt képes a mindenkép elgyengült, elgyötört, kifárasztott népre jobb napokat deríteni.

Moreno a belbéke helyreállításával nem eléggedett meg, hanem annak állandó megszilárdítására törekedett. Az örökösi forrongás és lázadások meg-

akadályozása végett célszerűbben osztotta be kerületekre az egész országot s szabályozta a képviselő-választást. Eddig nem a lakosság száma, hanem kerület szerint ejtették meg a követválasztást, ami nyilván jogtalan eljárás volt; ehelyett kivitte Moreno, hogy ezentúl húszezer lakos küldjön egy-egy követtet az országgyűlésre; szavazati joga pedig legyen minden nagykorúnak, aki írni-olvasni tud. A „szabadelvű” forradalmi párt ereje-szakadtáig küzdött ezen annyira méltányos indítványok ellen; végül összeesküvésben keresett menedéket, s Garcia Morenót ismét csak különös, gondviselésszerű véletlen mentette meg a jól szervezett merénylet elől.

1861 elején ült össze először az újonnan szervezett nemzetgyűlés, melyen az ország lakosainak arányában hosszú idő óta először volt túlsúlyban a forradalomellenes konzervatív elem. Baj csak az volt, hogy e konzervatívek között is alig volt az egy Garcia Morenón kívül harcias, mozgékony férfiú, holott a liberális félen csupa követelőző, heves, tevékeny emberek voltak. A többség Morenóé volt ugyan, de még így is csak óriási erőfeszítés árán érhette el, hogy néhány nagyon fontos intézkedést elrendeljenek a béke fenntartása érdekében; az pedig többsége dacára is egyáltalán nem sikerült neki, hogy mindazt törvényerőre emeltesse, amit szükségesnek tartott. Egyébként a törvényes nemzetgyűlés megalakulásával Moreno s egész ideiglenes kormánya azonnal beszüntette kormányzói működését s Moreno maga is csak mint egyszerű polgár vett részt az üléseken.

Midőn azonban a gyűlések végén a végleges elnökválasztást megejtették, csaknem egyhangúlag

Garcia Moreno neve került ki az urnából. De a megválasztott az egész gyűlés ámulatára azonnal kijelentette, hogy az elnöki tisztet nem fogadja el, ha a gyűlés nem hajlandó elfogadni azon javaslatokat, melyek nélkül lehetetlennek tartja az ország sikeres kormányzatát. A gyűlés ekkor beleegyezett a kivánt változtatásokba; mire Moreno elfogadta a kitüntető, de lelkiismeretes emberre nézve ugyan- csak fáradalmas hivatalt.

Úgy fogta fel helyzetét, mint aki hivatva van elhanyagolt hazáját végrevalahára rávezetni az igaz szabadság és fejlődés útjára. Augiasz-istállót kellett kisöpörnie, mert valóban azzá tette a szép országot az önző népálmítók lelkiismeretlen garázdálko-dása; „bomladozó holttestbe, melyen férgek rágódnak” — mint maga mondogatta — kellett új lelket lehelnie. A köztársasági alkotmány tiszteletben tartása mellett, mely szerint ő csak mint népe kiküldöttje intézkedhetett, és tekintve azt, hogy az ekvádori nép még teljesen éretlen volt az önkormányzatra s gyakran saját párhívei legbölcsebb terveivel szemben valósággal gyermekes rövidlátást, ingatagságot, majd közönyösséget tanúsítottak: feladata valóban oly nehéz volt, hogy megoldására csak Moreno elszánt vasakarata vállalkozhatott. Helyzetét még hozzá az Urbina-párt s a radikálisok heves ellenzéke is rendkívül nehézzé tette. A szomszéd államok kapzsi kormányzói is folyvást leselkedtek az alkalomra, hogy Ekvádor egy-egy határrészét elfoglalhassák. „E nehézségek súlyát írja Dressel Lajos S. J., Garcia Moreno személyes ismerőse és életírója, kit az elnök maga hívott meg a quitói egyetemre a fizika tanárául e nehézségek súlyát

kellőkép csak az ítélezheti meg, aki a züllött délamerikai állapotokat közvetetlen tapasztalásból ismeri. Máskép fel nem foghatja s el nem képzelheti az ember, mily óriási fokban közömbös, ingatag és gyermekes a délamerikai nép, mennyire hajlandó minden nemű politikai forrongásra, mennyire iszonyodik minden komoly törekvéstől és nehéz, hosszabb időre nyúló tervek végrehajtásától; mennyire megbízhatatlan és hűtelen itt a hivatalnoki kar; mily csalárd, szenvédélyes és cselszövő az itteni éhes ügyvédek és munkakerülő demagógok egész légiója . . . Moreno sokkal jobban ismerte hazája népét, semhogy e nehézségek figyelmét elkerülhették volna.” „Ily körülmények közt már azon eltökélés is, hogy hazája sorsát fellendíti, nagyértékű erkölcsi cselekedet volt; de ezt az eltökélést, mint Garcia tette, kormánya első napjától kezdve minden erejével és minden eszköz felhasználásával megvalósítani, erre törekedni akkor is, midőn csak hálátlanság, félreismertetés és rágalmak várták érte jutalom fejében; híven megmaradni a munka hevében, mikor szüntelenül gátolta izgága polgártársainak fondorkodása, és ugyanakkor az égő fáklyákat egymás után vetette lábaihoz a külső ellenség; szilárdan állni akkor is, mikor mindenfelől sikertelenség fenyegette és valamennyi híve ellene fordult: mindenre csak azon vallásos alapokon nyugvó meggyőződés, hűség és jellemérősség volt képes, mely Garcia Morenót az igazi keresztény hős példaképévé tette. Mert nem szabad felednünk, hogy Moreno acélozott szívössége éppenséggel nem volt merő vak önfeljúság vagy büszke makacsság; hanem ami küzdelmeiben oly szilárddá tette, az azon tudat

volt, hogy működésében Isten akaratát teljesíti s azért az ő segítségére is számíthat.”

Első reformművei főleg az egyházi viszonyok, a hivatalnoki rendszer s a pénzügyi állapotok megjavítására vonatkoztak. Főleg ezen utóbbi irányban valósággal emberfölötti munkásságot kellett kifejtenie, hogy a rengeteg államadósságot megszüntesse és új jövedelmi forrásokat nyisson. Nagyszámú teljesen fölösleges, ingyenélő hivatalnokot azonnal el is bocsátott, rendezte a közlekedés- és kereskedésügyet, hírneves európai tudósokat és mérnököket bízott meg minden alkalmas tervek készítésével; s mint minden jószándékú újjászervezőhöz illik, a reformot önmagánál kezdte: felényire leszállította saját elnöki fizetését.

A hivatalos eljárást jelentékenyen egyszerűsítette, megszigorította az ellenőrzést; a hivatalnoki bürokratizmus merev béklyóit, ahol csak szerét tehette, széttörte, s míg ezáltal a közhelyek oktalan elfecsérésének gátat vetett, a közügyek intézését is biztosabb mederbe terelte.

De legszebben az egyházi élet fellendítésén fejtette ki páratlan szervező- és kormányzóképességét. Nyíltan hangoztatta elvét, hogy addig Ekvádor nem szűnhet meg nyomorogni, amíg az Egyház benne béklyókat visel és ki nem fejtheti szociális, nemzetboldogító erejét. Az Egyház szabadságának biztosítása végett már 1861-ben teljes hatalmú megbízottat küldött Rómába, hogy IX. Piussal konkordátum kötéséről értekezzék. A követ, ki még elég fiatal pap volt, Piusnál tisztelegve aggodalmát fejezte ki, hogy fiatalkora ily fontos ügyek tárgyalására talán alkalmatlan lesz; mire IX. Pius moso-

lyogva felelte: „Ugyan hát Metternichnek kell-e lennie annak, aki IX. Piussal tárgyalni akar?”

Garcia Moreno ezt a rövid, de sokatmondó utasítást adta útra induló követének: „Azt akarom, hogy az Egyház teljesen szabad legyen, s óhajtom a világi- és szerzetes papság teljes megreformálását. Felkérem a pápát, hogy küldjön teljhatalmú nunciust, akivel a reformokat minden téren foganatosítsuk.” IX. Pius örömmel vette Garcia Moreno indítványait, csak a papság reformját illetőleg ajánlott Moreno vasszigorú ajánlataival szemben több szelídsgéget. Ezzel a követ visszatért Quitóba. De Moreno rögtön újra visszaküldte Rómába azon üze- nettel, hogy a jelen helyzetben szelídsgéggel semmit sem érhetni el. Mire IX. Pius meggyőződvén róla, hogy Morenónak igaza van, rendkívüli felhatalma- zású delegátust küldött Ekvádorba, *Msgr. Tavanini* személyében. A konkordátum létrejött: 1863 ápr. 22-én írták alá nagy ünnepséggel a quitói székes- egyházból egyrézszeről a köztársasági elnök, más- részről a pápai delegátus. Ágyulövések közt hang- zott fel a „Te Deuni”, s a város tornyain békés egységeben lobogtak a pápa s a köztársaság zászlai. Az ekvádori konkordátum egyedül áll a történelemben s fényes bizonyssága Moreno következetesen katholikus, önzetlen jellemének. Életíróa, *Berthe* szerint „ezen egyházpolitikai ténye Garcia Morenót valamennyi kereszteny államférfiú fölé emeli, akik szent Lajos óta az Egyházzal érintkeztek.”

A konkordátum hatása csakhamar megnyilat- kozott. Az ekvádori egyház új életre kelt. Kiváló világi- és szerzetes-papok kerültek a fontosabb állásokba, kiket nem kis részben külföldről híttak

meg. Ekkor létesítettek 3 új püspökséget is. Most aztán népe szellemi művelődésének előmozdítására került a sor. Moreno maga rendezte az elemi népoktatást s e célra Európából állami költségen francia iskolatestvéreket s iskolanéket hozatott. A középiskolák vezetésére spanyol jezsuitákat hívott meg; ugyanezek által hithirdetői állomásokat alapítottak az eddigi teljesen elhanyagolt pogány indiánok között, kik a Kordillérák erdeiben még teljes vadságban éltek. A hithirdetők kiadásait a püspökökkel együtt δ is segített fedezni. Buzgolkodására csakhamar négy missziótelep és számos iskola alapult meg s lett a polgárosulás és művelődés megannyi kiindulópontjává.

E nagyszerű szervező működésnek azonban Moreno nemcsak távoli megindítója, hanem valósággal lelke volt; a körülötte tunyálkodó érzéketlen politikusok tömege közt ő lévén Ekvádornak úgy szólvan egyetlen igazán önzetlen, bátor és messzelátó fia, minden neki magának kellett kigondolnia, az utolsó részletig kidolgoznia, végrehajtania, aztán megvédelmeznie is, és minden újra és újra visszaterelnie a helyes irányba. Közben a politikai zavarokról, forrongásokról s ellenségeinek ármánykodó fendorlatairól sem volt szabad megfeledkeznie; pedig azok egy pillanatig sem szűntek meg működését gátolni s az elnök élete ellen áskálódni.

A folytonosan dúló külső-belső harrok zavarait ehelyütt nem is érinthetjük, bármennyire alkalmasak Moreno lelki nagyságának megvillágítására; a sok közül csak egyetlen példán mutatjuk be e kalandos küzdelmeket.

1865 május 31-én a külföldön tartózkodó Urbina

hívei csel és árulás útján két ekvádori hajót elraboltak. Ezek egyike, a „Washington”, a kormány teherhordó hajója volt s fegyverrel és egyéb hadiszetterrel volt megrakva. A másik, a „Guayas”, hadihajó volt. Az Urbina-pártiak négy hajója Jambeli-nél horgonyzott s Guayaquil ostromára készült.

Moreno értesült a csínyről. Bár munkásságában el volt csigázva s hozzá beteg is, egyetlen szárnysegéde kíséretében nyeregbé vetette magát és június 8-án késő éjjel hirtelen megjelent Guayaquilben. A szabadelvű városi tanács éppen azon ponton volt, hogy a zendülőkhöz csatlakozzék.

E percben lépett be egy tiszviselő a tanács-terembe e kiáltással: „Garcia Moreno jön!” E kiáltás a helyzetet azonnal megváltoztatta: Guayaquil egyelőre meg volt mentve.

Moreno azonban a hajók elrablóit is űzőbe akarta fogni. De hogyan? Hajóhada nem volt. Segített a bajon. Egy éppen megérkezett angol kereskedőhajót, a „Talcá”-t, hamarosan megvett és felszerelte öt erős ágyúval és 152 emberrel; aztán ezzel s egy „Smyrk” nevű közönséges kis folyamgőzössel július 25-én esti 7 órakor elhagyta Guayaquil. mindenki azt hitte, a biztos halál karjai közé rohan. Másnap 7 órakor kikémleltette az ellen-séges hajók állását. A három hadihajó a jambeli-i kikötőben veszegelt, a „Washington” messzebb, a Jeli-öbölben. A meglepett zendülök a három első hajóról eszeveszetten kezdtek tüzelni, mikor Moreno a „Talcá”-val nekikment. Moreno kiadta a jelszót: „Ne tüzeljünk hiába: kézbe a kardot, s egyenesen neki a „Guayas”-nak!” A kellő pillanatban aztán lövetett ő is. Egy golyó léket vágott a „Guayas”

hátsó részébe, több más a „Bernardino”-t sérтette meg. Erre a „Talca” nekicsapott a „Guayas”-nak. Kétsége besett viadal fejlődött, melyben a győzelem végre is Morenóé lett. Az övéi közül csak heten sérültek meg; egy tüzértisztje elesett. A „Guayas” sorsában osztozott csakhamar a két másik kisebb hajó: azok is léket kaptak.

E harccal egyidőben a „Smyrk” is elindult a „Washington” után, melyen Urbina és Robles tartózkodtak. A „Washington” előttevaló este kírabolta Santa Rosa városát. E győzelem ünneplésére a tisztek és közkatonák késő éjjig poharaztak, javarészük megittasodott s mélyen aludt; a „Washington” maga az apadás következtében homokban állt. A csendes éjben egyszerre csak váratlan ágyúlövés dördül el, és golyó éri a hajót; félelem fog el mindenkit, s még mielőtt a „Smyrk” teljes közelükbe ér, a tisztek, katonák, matrózok s a többi zendülők ijedten ugrálnak bele a vízbe s rémülten úsznak a part felé. Urbina fegyverei, élelmiszere, pénztára s egész levelezése kardcsapás nélkül került Moreno kezébe. Két órával a „Talcá”-tól való elválása után visszatért a „Smyrk”, a győztes kis folyamgőzős az elfogott „Washingtonénál együtt, rajta még Urbina megtöltött ágyúival s egyéb bő zsákmánnyal.

A győztes kis flotta erre visszavitorlázott zsákmányostul Guayaquil felé; csak a „Guayas” s az egyik kisebb hadihajó hiányzott, melyek elmerültek. A város közelébe érve előreküldték a „Smyrk”-et a győzelem hírével. A tengerparton óriási ember tömeg várt feszült aggodalommal. Végre felhangzott a kiáltás: „Jön a Smyrk!” A várakozás tetőpontra hágott. Ki győzött, Urbina-e vagy Moreno?

— ez volt a kérdés. Végre kiköt a „Smyrk” s hirdeti a diadalt. Majd megjön a „Tálca” is; a parancsnoki emelvényen ott áll Garcia Moreno; oldalt követik a „Talcá”-t a „Bernardino” meg a „Washington”, mint hadifoglalások. Ujjongásra kél a város. Egy jelenlevő spanyol fregatt összes ágyúnak dörgésével tiszteleg, a parti ütegek s az összes harangok zenéje üdvözlik a győztest.

V.

Újabb politikai s hazafiúi küzdelmek.

A győzelmes tengeri hadművelet méltó befejezése volt Moreno kormányzásának, melynek négyévi ideje 1865 augusztusa végén lejárt. Bevett szokás szerint számot adott kormányzásáról a kongresszuson. Számadását e merész, de jogos szavakkal végzé: „Esküvel állíthatom, hogy megmentettem a hazát minden kongresszusa dacára!” A kongresszus így válaszolt: „A kormány kénytelen volt folyton hadakozni; és bár emberi érzésünknek engedve sajnáljuk, hogy ekvádori vérnek kellett folynia, egyúttal kijelentjük, hogy az elnök halhatatlan érdekekkel köríté homlokát, midőn minden zavarral s rendellenességgel szemben mindannyiszor azonnal visszaállította a rendet és a békét. Önmagát feledve, roppant erőmegfeszítéssel működött. Hősies áldozatkézségevel szemben ki kell jelentenünk, hogy az államfő nagy érdemeket szerzett a haza javának művelésében.”

Hogy ez az önfeledés és hősi áldozatkézség a haza javának művelésében nem volt pusztta szólásmondás, már azon egyetlen adat is igazolja, melyet

Morenóról az új-granadai katonák egyik betörésének idejéből feljegyeztek. Egyszer t. i. Moreno veszélyes seblázban feküdt, midőn hírét vette, hogy új-granadai csapatok törtek be Ekvádor határán és az ország területén garázdálkodnak. A határszél védelmére a beteg elnök azonnal lóra kapott, és hogy lábsebe ne akadályozza, tüzes vassal maga saját kezével égette ki sebét, nem törődve a kínos műtét fájdalmaival, melynek utóhatásait élete végéig érezte.

Carrion, Moreno utóda az elnöki széken, jóakaró, de gyenge ember és veszedelmes köpenyegforgató volt. A liberálisoktól való félelmében Morenót, csakhogy eltávolítsa, mint követet Peruba, majd Chilébe küldte. Moreno ellenségei most ismét fel akarták használni az alkalmat, hogy eltegyék láb alól. 1866 július 2-án, midőn Callaóban partra szállt, *Juan Viteri*, Urbina rokona, megkísérlette orvul meggyilkolni. Moreno két sebet kapott: de lélekjelenléte ismét megmentette életét. Moreno távollétében Carrion a liberálisok kedvéért egymássután megsemmisítette Moreno legszebb alkotásait, még a konkordátumot is; de engedékenységét végre is meg kellett bánnia; a liberálisok vérszemet kaptak s 1867 novemberében lemondásra kényszerítették. Kevés híja volt, hogy az Urbina-pártiak nem ragadták ismét kezükbe a kormány gyeplőit. Moreno, aki ekkor már visszavonult a közéletből és Guyquilban letelepedett, úgyszólvan csak esetleg — haldokló kisleánya kedvéért — ment Quitóba éppen akkor, mikor az Urbina-pártiak államcsínyüket terveztek; figyelmessé lévén azonban a veszélyre, hirtelen közbelépett és kivitte,

hogy a mérsékelt irányú *Espinosa*át választották elnökké. De a liberálisok ezt is fel tudták ingerelni Moreno ellen, ki erre odahagyta a közéletet és az éjszaki Ibarra tartományba vonult, hol földbirtokot bérelt s egy ideig magányosan élt.

Kevés idővel ideérkezte után e tartományban írtózatos földrengés pusztított 1868 augusztus 15.-e és 16.-a közötti éjjel. Két hatalmas lökés követte egymást néhány másodperc alatt és méternyi magasba dobta felfelé a házakat és embereket. Ibarra város és két más község romba dőlt: hivatalos számítások szerint 50-55 ezer ember halt meg. Akik pedig életben maradtak, a rémülettől részint megőrültek, részint kétségeestek s elmulasztották megmenteni, ami még megmenthető volt. A hidak és utak tönkrementek. A zavart az is növelte, hogy rablóbandák verődtek össze a pusztulás színhelyén, és mint a hiénák gyilkoltak, fosztogattak a vész terén. Az indiánok is éltek az alkalommal s felkelést terveztek elnyomóik ellen. Ibarra helytartójának senki sem fogadott szót; s ennek következtében a szerencsétlenek, kiket a romok elevenen elborítottak, napokon át nem kaptak segítséget. — Ez a zűrzavar hat napig tartott, míg t. i. Quitóba a földrengés híre eljutott, s a kormány Garcia Morenót ki nem nevezte Ibarra tartomány helytartójává, ellátva őt „ minden rendes és rendkívüli felhatalmazással”. Moreno a kinevezést megkapván, azonnal lóra ült és sietett segítségről gondoskodni. A rendet vaskezével helyreállította, kórházakat rendezett be, az özvegyeket és árvákat Quitóba vitette s gondoskodott az éhínség megszüntetéséről. Személyesen is több száz embernek men-

tette meg az életét s amúgyis csekély vagyonából 1000 pésót (4-5000 koronát) osztott ki a nyomordottak között. Hálanyilatkozatukban Ibarra polgárai így emlékeztek meg működéséről:

„A segítség, melyben Garcia Moreno jóvoltából részesültünk, kit bizonnal Isten sugallatára neveztek ki polgári és katonai főparancsnokunkká, akkora és olyan volt, hogy megmentőnk méltó dicsőítésére megfelelő szavakat egyáltalán nem találunk. Mintha csak Isten kizárolag azért teremtette volna meg ezt a fenkötő hőst, hogy vigaszunkra legyen az iszonyú csapásban, mely bennünket ért. Csak bőven omló könnyeink bizonykodhatnak arról, mennyire meghatotta szívünket az ő odaadó szerelete. A tetterő, mely őt jellemzi, eszméinek merészisége s a biztos szilárdság, mellyel tetteit végrevéghajtja, — és csakis ezek a mi reményünk okai, s ha egykor még felvirrad politikai s társadalmi feltámadásunk napja, azt egyedül neki köszönhetjük. Neki fogjuk köszönni, ha nem leszünk többé minők most vagyunk — sírok és holttestek közt bolygó élő kisértetek, csontvázak, árnyak, a nyomor és kétségeesés siralmas áldozatai... Ibarra tartománya soha, soha el nem fogja felejteni Garcia Moreno nevét, s míg Ekvádor lobogója lengeni fog, ez a név lesz rajta az egyik legragyogóbb csillag mindvégig!”

Moreno ezen újabb érdemei annyira rávonták ismét a nemzet háláját és becsülését, hogy Espinosa elnökségi ideje leteltével a mérsékelt táborában minden szem reá fordult. De Moreno nem találta célszerűnek megválasztását s inkább a mérsékelt *Darguea* mellett kardoskodott. Csak miután ez

véleg visszautasította a jelöltiséget, s félő volt, hogy újra Urbina-párti kerül az elnöki székbe, íogadta el Moreno az elnöki tisztre való jelöltetés ajánlatát. Programmjában így fejté ki elveit:

„Irányító szempontjaim a következők lesznek, ha a nemzet bizalma újra meghí a köztársaság kormányzására.

„Tiszteletben s védelemben fogom részesíteni a katholikus Egyházat; rendületlenül hódolok a Szentszéknek; a népnevelést a hit s erkölcs elvei szerint minden fokon fejlesztem. Az oktatásügy mellett a közlekedésügy, főleg az utak építése lesz főgondom az ország szükségletei és tehetsége szerint. Az egyéni jogok, a tulajdonjog, ipar, gazdaság és kereskedelem biztosítékai; a teljes szabadság, mely alól csak a gonosztett s a gonosznevő lesz kivéve, a népálmítók és anarkisták gyors és erélyes megfenyítése; szövetségeseinkkel a baráti viszony fenntartása; a hivatalok megnyitása minden becsületes honpolgár előtt csakis az érdemre és tehetségre való tekintettel: ez az én programom. Meg kell tennünk általában minden, hogy Ekvádort valahára művelt és szabad, gazdag és valóban virágzó országgá tegyük: ez az én elveim foglalatja!”

Ez a programm az Urbina-pártot az uralom minden reményétől megfosztotta. Ismét csak rágalom bujtogatás és cselvétés eszközeihez kellett folyamodniuk. Cuencában sikerült is felizgatniok a népet, hogy csakhamar így ordítózott a tömeg: „Éljen Aguirre!” (az Urbina-párti ellenjelölt) „Halál Garcia Morenóra! El a konkordátummal! Halál a pápára! Halál a papokra!” Emellett ügyes államcsínyt

eszeltek ki, melyet azonban Moreno idejekorán meghiúsított, vagy jobban mondva más államcsínynyel előzött meg. Espinosát letették, s 1869 május 15-én a nemzetgyűlés Garcíát kinevezte ideiglenes elnökké. Ez azonban ily körülmények közt határozottan és következetesen visszautasította e hivatalt, s így végre *Manuel Ascásubit*, Moreno apósát választották meg. Moreno indítványt tett az alkotmány olyatén megváltoztatására, hogy ezentúl ne 4, hanem 6 évre válasszák az elnököt; hogy ezen idő lefolytával ugyanazt újra is meg lehessen választani, s hogy a forradalmi üzemekkel szemben a végrehajtó hatalmat nagyobb joghatósággal ruházzák fel.

Az indítványokat, melyeknek részletes és gondos tanulmányokon alapuló kidolgozásán Moreno néhány jogtudós barátjával együtt éveken át fáradozott, a nemzetgyűlés ezúttal készségesen emelte törvényerőre. „E tervezet kidolgozásában — így szolt Moreno a gyűlésben — főleg két szempont vezérelt: először a kívánság, hogy politikai intézményeink vallási meggyőződéseinkkel tökéletes összhangban alakuljanak ki; másodszor a szándék, hogy az államhatalomnak elegendő segítséget adjunk a rend fenntartására a felforgató törekvésekkel szemben. Az újkori civilizáció, mely keletkezését és létét a katholikus vallásnak köszöní a történelem tanúsága szerint azon fokban jut a tévedés és sülyedés útjaira, amennyiben a katholikus alapelvektől elszakad. Ezen elszakadás az oka az egyesek s egész népek egyre növekvő s terjedő jellemtelenségének, mely a mi századunknak valóságos pestises ragálya.”

VI.

**Ismét az elnöki székben. Moreno működése
a közjó érdekében.**

A végleges elnökválasztást 1869 július 29-én ejtették meg, ünnepélyes szentmise szolgálata után. A szavazatok egyetlen egynek kivételével minden Morenóra estek, aki ezúttal is visszautasította a választást. Minthogy azonban a gyűlés kijelentette, hogy a választást nem ismétli meg, Morenónak el kellett fogadnia az ország legfőbb hivatalát. Július 30-án a következő ünnepélyes esküt tette le a székesegyházban összegyűlt legfőbb katonai s polgári előkelőségek előtt: „Esküszöm Istenünkre és Urunkra s e szent evangéliumra, hogy híven eljárok köztársaságunk elnöki hivatalában; híven vallom a római katholikus apostoli hitet; megvédem az állam sérthetetlenségét és függetlenségét; az alkotmányt s a törvényeket magam is megtartom, másokat is megtartásukra szorítok. Ha megtartom szavamat, Isten legyen segítőm és védelmezőm; ha nem: Isten és a haza legyenek bíráim!”

Másnap a nemzetgyűlés elnöke üdvözölte az új köztársasági elnököt. Moreno melegen és lelkesen felelt s ez alkalommal mondta beszéde végén e prófétai szavakat: „Boldog leszek, ha önönvéremmel írhatom alá jelszavamat, mely így hangzik: Hitemért és hazámért!”

Moreno második kormányzatának hat éve Ekvádorra nézve eddig ismeretlen nyugalom, béke és virágzás korszaka lett. Csak egy-két elszigetelt esetben kellett lázadások és összeesküvések ellen küzdenie. Egy összeesküvőt, *Cornejo-t*, ki Morenót

orgyilkossággal akarta láb alól elenni, halálra ítélték; Moreno megkegyelmezett neki, mert az bűnbánatot színlelt, s a halálbüntetést nyolcévi számkivetésre változtatta. A nyomorult alig tette át lábat a határon, rágalmakkal teli izgató szennyiratot tett közzé Moreno ellen, melyben élete megmentőjéről azt írja, hogy „az ilyen szörnyetegeket legyilkolni egyszerűen jogos önvédelem.”

Az ország belsejében s a külhatalmakkal szemben helyreállított béke idejét Moreno az ország jólétének fejlesztésére s az első elnöksége alatt megkezdett üdvös alkotások továbbvitelére értékelítette. Ritka előrelátása, akaratszilárdsága és következetessége folytán törekvésein oly sikeres koronázta, mely minden elfogulatlan szemlélőt bámulatra ragad.

A tanügy fellendítésére jelentős tanerőket hitt meg Európából és Északamerikából. Az iskolák száma hatévi elnökösködése alatt 200-ról 5000-re, a tanulóké 13,000-ról 32,000-re szaporodott. Négy helyen emelt új középiskolát; az egyetemen új tanszékeket alapított s Quitóban műegyetemet állított fel. Tanárokul európai hírű tudósokat hitt meg (Epping, Dressel stb.). Tudományos laboratóriumokat, szertárakat, gyűjteményeket rendeztetett be s nagyszerű csillagvizsgálót szerelt fel. Kereskedelmi iskolákról, zenei és képzőművészeti akadémiákról is gondoskodott, melyekre Francia-, Olasz- és Németországból hozatott tanárokat. Vasutat, utakat, több száz hidat, iskolákat, kórházakat, a tengerparton világítótornyokat építetett. A hadseregben jobb ruházatról és a legújabb hadifelszerelésről gondoskodott; katonai nevelőintézeteket szervezett s a

tehetségesebb tisztjelölteket külföldre küldte tanulni. A peres eljárást megszabadította a régi merev formák láncaitól s a büntetőjog megfelelő újjászervezésének ő adta meg az indító lökést. A szegényekről és betegekről államilag gondoskodott, de személyesen is dús alamizsnát osztott a kevésből, melyet magáénak nevezhetett, s volt rá eset, hogy a bélpoklosokat nemcsak megvendégezte, hanem maga is velük étkezett, hogy meggyőződjék gondozóik hűségéről. Már első elnöksége idején neje egyszer figyelmeztette, hogy jó volna hivatalos társasébédet adnia minisztereinek, a diplomataknak és egyéb előkelőségeknek. Moreno pénztárcájára hivatkozott, mint amely nem bír meg ekkora fényüzést. Erre neje 500 pesót (körülbelül 2000 koronát) nyújtott át neki magánvagyonából az ebéd költségeire. Moreno fogta magát, a pénzt a legközelebbi kórházba vitte s elrendelte, hogy a szegény betegeket abból megvendégeljék. Nejének pedig, ki egy idő múlva a pénz felől kérdezősködött, mosolyogva így felelt: „Úgy hittem, hogy az a jó ebéd a szegény betegeknek sokkal jobban fog ízleni, mint ezeknek a nagy uraknak; s ezért a pénzt a kórházba vittem. Ott azt mondta, hogy ötszáz pesóért pompás ebédet tudnak csinálni.”

Színház építésére Moreno nem volt rávehető, s azoknak, akik ilyesmit sürgettek, így felelt meg: „Csak építsenek maguknak színházat a dolgatlan nagy urak, akiknek ilyesmire is van pénzük; én nem gátolom őket. De gazság volna tőlem, ha az amúgyis csekély állami jövedelmet egynéhány száz ingyenélő unalmának elüzésére fordítanám, holott az ország szegény, s a népnek még annyi más,

fontosabb dologban kell hiányt szenvednie. Népünknek nem színházra van mindenekelőtt szüksége, hanem arra, hogy ne zuhanjon le mindenutalan a nyomorúságos utakról marhástól-szekerestől a meredek sziklaszakadékokba, ha Quitóból Guyaquilba utazik.”

Moreno alatt a közerkölcsiség is javult, az azelőtt oly minden napi bűnesetek száma jelentékenyen megcsappant. Joggal írhatta a tevékeny elnök 1873-ban egyik ismerősének: „Hála a jó Isten áldásának, országunk szemmeláthatólag fejlődik, halad és emelkedik. Az erkölcsi élet mindenfelé új lendületnek indul, amiben a jezsuita, dömés, redemptorista, ágostonrendi s egyéb szerzeteseké a főérdem, kiket buzgó világi papságunk is nagyban támogatott. Az idei bőjben megint számtalan sokan újultak meg és születtek újra Isten kegyében. Gyermekkoromban meg lehetett számlálni azokat, akik vallási kötelességeiket teljesítették; ma azokat lehetne megszámlálni, akik azokat nem teljesítik. S ha emellett az anyagi téren mutatkozó fejlődést is szemügyre vesszük, igazán elmondhatjuk, hogy a jó Isten megsegíti fiatal nemzetünket, mint a szerető atya, ki gondosan őrködik gyermeké első lépései fölött.”

Természetes, hogy az államférfiúi szerepében is következetesen katholikus lelkületű férfiúnak első és főtörekvése ezúttal is a hitelet felvirágztatása volt. Nem törödött ellenfeleinek agyarkodásával s már mint ideiglenes elnök újra életbeléptette a konkordátumot s a világi és szerzetes papságnak újra teljes egyházi szabadságot biztosított.

Egyházával fiúilag együttérző szíve megosztotta a világegyház búját és örömét. A bajor anyakirályné

megtérése napokon át gyermeki örömmel töltötte el; viszont hosszabb ideig állandó levertséget lehetett rajta látni, midőn a keresztenység közös atyjának, a pápának üldöztetése megindult.

IX. Pius pápa és Garcia Moreno közt különben is benső, mondhatni családias volt a szeretet viszonya. Moreno így írt egyszer egyik barátjának, kit IX. Pius kihallgatáson fogadott: „Irigyellek, barátom; irigylem szerencsédet, hogy Jézus Krisztus helytartója előtt térdelhettél s azzal társaloghattál, kit én édesatyámnál is jobban szeretek; mert őérte, az ő védelmére s az ő megszabadításáért a legdrágábbat is, akár egyetlen fiam életét is feláldoznám.” — Ne feledjük, hogy e szavakat oly ország szuverén feje írta le, mely kiterjedésre Magyarországot kétszer is felülmúlja. — Midőn pedig 1870 szeptember 20-án az olasz forradalom zászlói győztesen vonultak be az örökk városba, Moreno nem törődve a gúnyolódókkal, sem a tétlen katholikus államokkal, melyek részvétlenségüket a „közbe nem lépés” elvével palástolgatták, hű katholikus érzületét rendületlenül követve ily szövegű tiltakozást küldött át a piemonti királyhoz:

„Ekvádor köztársaság külügyminiszterének van szerencséje őfelsége Viktor Emmanuel király külügyminiszteréhez fordulni a váratlan és fájdalmas eseményeket illetőleg, melyek a múlt évi szeptember 20-án a katholikus földkerekség fővárosát érték.

„Ha a katholikus Egyházat az ő fejében, dicső főpásztorának megszentelt személyében megtámadják, midőn világi birtokát elrabolják s ezzel az isteni küldetése teljesítésében annyira szükséges szabadság és függetlenség egyetlen biztosítékát

tőle megvonják: akkor minden katholikusnak s annál inkább minden kormánynak, mely jelentékeny számú katholikus alattvalóval bír, nemcsak jogá, de kötelessége is, hogy ily gyalázatos és szentségtelen merénylet ellen tiltakozzék. Ha mindazáltal az alulírt kormány e tiltakozással mindmáig késsett, annak oka az volt, hogy meg akarta várni, míg Európának erre hivatottabb, hatalmasabb államai elsősorban emelik fel tiltakozó szavukat Róma igaztalan és erőszakos elfoglalása ellen, és hogy lássa, nem tér-e le önként ő királyi felsége Viktor Emmanuel a bitorlás útjáról, az igazság érzelmeinek engedve, s tisztelve a védtelen ősz pápa megszentelt személyét, nem adja-e önként vissza a szentszék elrablott tulajdonát.

„Mivel pedig mindenkorban ezen esetek egyike sem állt be, Ekvádor kormánya, bár hatalmi állása nem emeli is az első államok közé, ennek s a nagy térbeli távolságnak dacára ezennel eleget kíván tenni a tiltakozás kötelességének és ezennel tényleg tiltakozik Isten és az egész világ színe előtt a letiport igazság és főleg Ekvádor katholikus népe nevében Róma igaztalan, istentelen elfoglalása ellen; a szabadság megvonása ellen, mellyel a katholikus Egyház tiszteletreméltó fejét megsérteni merészelték; a szabadság azon megvonása ellen, melyet alattomos ígéretekkel akarnak eltakargatni, minőket éppannyiszor szokás megszegni, mint megújítani, s melyet egy képtelen függetlenség nevetséges garanciáival leplezgetnek; végre mindenazon következmények ellen, melyek e becstelen és erőszakos visszaélésből a Szentatya s a katholikus Egyház kárára már folytak, vagy folyni fognak.”

Azon benső meggyőződéstől vezettetve, hogy a keresztény érzület és hitélet következetes kialakulása a legbiztosabb alapja a nemzetek minden irányú jólétének, minden alkalmat felhasznált, hogy a gyakorlati vallásosságot felvirágztassa. Népmissziókat s a katonaságnak és tanuló-intézeteknek lelkigyakorlatokat tartatott; 1873-ban pedig rábírta a kongresszust, hogy az egész köztársaság határozatilag ajánlj fel magát az Üdvözítő szentséges Szívének, az Istenember szeretete e kútforrásának. Leghathatosabban azonban saját példája által buzdította jóra egész nemzetét. minden vallási kötelesség teljesítésében legelői járt. Gondolkozása, melynek tükrei voltak nyilvános beszédei és magántársalgása, teljesen és következetesen keresztény volt. Elve az volt, hogy „az uralkodó nem uraskodásra, hanem munkára van hivatva”, s azért egymaga úgyszólvan tíz embernek való munkát végzett: s mégis minden akadt érkezése az áhítat és önmegszentelés rendszeres gyakorlataira. Évenkint egyszer néhány napra magányba vonult és szent Ignác előírásai szerint lelkigyakorlatokat végzett. E sorok írója délamerikai rendtársaitól hallotta, kiknek körében az elnök a szentgyakorlatokat végezni szokta, hogy Moreno a szokásos előírásokat azon komolysággal és szigorú pontossággal tartotta be, mely jellemének sajátos vonása volt: sőt valóságos katonai rendet tartott e napokban: mintha táborban volna, még ágyban hálni is vonakodott s a pusztá földön aludt.

Egyébkor is minden nap félórás hosszáig elmélkedett és szentmisét hallgatott. Megesett, hogy napokon és éjeken át tartó lovaglásból hajnalban

holtfáradtan érkezvén haza, első útja a templomba vezette, hol előbb misét hallgatott és csak aztán tért pihenőre. Az olvasóimát naponkint elmondta, s ha éjente valahol az őserdő mélyén az indiánok között kellett meghálnia, akkor is előbb letérdelt szárnysegédével s az indiánokkal együtt a pusztá földre s elmondta az olvasót és esti imáit. Példásan megtartotta az egyházi böjtöket is, és minden megfeszített munkássága dacára sohasem kért felmentést alóluk.

Soha önérdemeiről szükség nélkül nem beszélt; azokkal szemben is szerény és méltányos volt, akik alatta állottak. Kereszteny alázatát jellemzi, hogy midőn lelkiatyja ajánlkozott, hogy majd eljön az δ lakására, ha gyónni akar, nehogy mindannyiszor negyedőrai utat kelljen megtennie a templomig, Garcia Moreno így felelt: „Már kérem, tisztelető atyám, az csak a bűnös dolga, hogy a bírót felkeresse, nem pedig a bíróé, hogy a bűnöshöz fáradjon.” Ehhez hasonló vonásokat, sőt oly eseteket is bőven közöl Moreno életírója, *Berthe*, melyeket csak nagy szentek élettörténetében szoktunk keresni. A quitói műegyetem egyik külföldi származású tanára egy levelében így jellemzi az elnököt:

„Gyakran volt alkalmam Garcia Morenóval érintkezni, s mindenkor épüléssel váltam meg tőle. Midőn néhányszor mezei birtokán meglátogattam, hol családjával üdülés végett tartózkodott, minden a megtestesült kedélyesség volt, anélkül azonban hogy komolyságát megtagadta volna. Ha reggel a szentmise ideje megjött, Garcia Moreno bement a sekrestyébe, maga öltözött fel a papot; aztán fogta a misekönyvet, kivitte az oltárhoz s a házi nép és

falusi lakosság jelenlétében maga szolgált az áldozatnál. Ó, bár láthatná ön is az elnököt, az ő magas, impozáns alakját, azokat az acélhoz hasonló s mégis kellemes arcvonásokat; azonnal megértené, miért indít pusztta megjelenésével mindenkit tiszteletre. Imaközben valódi istenfélelem, őszinte hit és égő áhítat látszott rajta. Látni- és hallanivaló volt, midőn vasár- és ünnepnap szolgaszemélyzetének maga magyarázgatta a katekizmust, midőn nejével s fiacs-kájával együtt résztvett az istentiszteleten, vagy midőn a szentséget beteghez kísérte, avagy nyil-vános körmeneteken födetlen fővel, ájtatosan s nemes méltósággal követte tisztjei közepett a szentséget. Aki ilyenkor látta, megoldhatta a talányt, mely e rendkívüli férfiú egész lényében rejlett; láthatta, hogy élő hitében s mélyen vallásos jellemében gyökerezett az a titkos erő, mely egész környezetét lebűvölte s megigézte.”

VII.

Az üldöztetés és szenvedések Golgotáján.

Nagyon természetes, hogy ily férfiú s ily élet látványa a katholikus vallás ellenségeiben gyűlöletet és jókora aggodalmat keltett. Amerre Moreno hatása kiterjedt, mindenütt felvirult a hit s erény uralma s a bűn és becstelenség egyre vesztette a teret. Nem csoda tehát, hogy Moreno mindenfelől folytonos heves támadás, gúny, szidalom s gyűlölködés céltáblája lett. Ő azonban megvetette mindenzt s keresztény megadással türte a személyes bántalmakat. Érzületét ez irányban elárulja azon néhány sor, mellyel egy hasonló támadásokat szenvedő szer-

zetes ismerősét maga igyekezett vigasztalni: „Tegyen úgy, mint én, — írja. — Tegye le a gúnyt a szent keresztlábához és bocsásson meg az ön ellen vétkezőknek! Kérjen Istantól nekem is erőt, hogy ne csak jót tegyek azokkal, kik szívük gyűlölétenek lávaárjait szóval és írásban reám zúdítják, hanem hogy örüljek is Isten színe előtt, midőn Üdvözítőmmel némi kép együtt szenvedhetek. Nagy szerencse meg nem érdemelt tisztelesség rám nézve, hogy miként a szerzetesrendek, püspökök, sőt a Szentatya maga, úgy én is magam ellen láthatom zúdulni a felforgató párt szitokárjait.”

„Mily szerencse volna — monda más alkalommal — mily szerencse és mekkora dicsőség, ha véremet onthatnám Jézus Krisztusért és Egyházáért!”

Úgy is volt megírva, hogy vérét kellett ontania Krisztusért és Egyházáért.

Ha olyan nagykiterjedésű és természeti adományokban oly gazdag ország, mint Ekvádor, tartósabb időn át egy Garcia Moreno kormánya alatt él: a keresztény eszmék szabad kifejtésével minden esetre csakhamar oly magasra jut jólét és társadalmi virágzás dolgában, mint egyetlen más ország sem az egész földkerekségen. És akkor példájára a délamerikai testvérállamok is felbuzdulhattak volna következetes keresztény államkormányzat elveinek követésére, aminek bizonnyal beláthatatlanul fontosak lettek volna a következményei. Ezt nem engedhették meg a szabadelvűek s a szabadkőmívesek. Ekvádor fellendülése foszlánnyá tépte volna azt a vádat, hogy a kereszténység és főleg a katholikus Egyház a művelődésnek és állami fejlődésnek akadályozó kerék-kötője. Meg kellett tehát dönteniök a katholikus

kormányt Ekvádorban is csakúgy, mint annak idején Francia- és Spanyolországban, Portugáliában és Itáliában megdöntötték. Tudták, hogy aztán a katholikus kormány helyébe itt is a páholy kedve szerint való liberális kényurakat léptetik, ezek alatt a nép előbb-utóbb okvetlenül ismét belekerül a nyomorba s a polgárháborúba, s akkor majd ismét előállhatnak a váddal, hogy éppen a katholikus országokban pusztít folytonos ínség és forradalom. Már 1873-ban így írt Moreno egyik hívének: „Németországból érkezett tudósítás szerint a német páholyok meghagyták az amerikai páholyoknak, hogy eget és földet megmozgatva buktassák meg az ekvádori kormányt.” Hónapokkal halála előtt egyik legjobb barátjának, ki Quitóból elutazott, búcsúzáskor könnyes szemekkel előre mondta, hogy ezen életben nem fogják egymást többé viszontlátni. 1875 aug. 4-én pedig ezt írta ugyanannak: „Meg fognak gyilkolni; de boldog vagyok, hogy hitemért meghalhatok. Viszontlátásra, hú barát, az égben!” Augusztus 5-én egy pap sürgősen kívánt az elnökkel beszélni, és bebocsáttaván, kijelentette neki: „Elnök úr tudja ugyan, hogy a szabadkőmívesek meg akarják gyilkolni; de azt aligha tudja, hogy a halálos Ítéletet már a legközelebbi napokban végre akarják hajtani.” Moreno válasza ez volt: „Ó igen, már értesültem erről is; de érett megfontolás után beláttam, hogy mást nem tehetek, mint hogy készen állok a megjelenésre Isten színe előtt.” Még halála előtti este közölte minisztereivel, hogy németországi titkos társulatok meghagyására meggyilkolása már el van határozva; aztán hozzátette: „Védekeznem lehetetlen; hiszen azok üldöznek, akiknek szemében tüske

az én kereszteny érzületem. Ha rászánnám magamat arra, hogy tetszésük szerint cselekedjem, békén hagynának; én azonban éppen akkor érdemelnék halált. Ezek az emberek nem félik az Istant, s az ilyenek előtt életem soha sincs biztonságban. Nem tehetek róla: Isten parancsait követem és nem akarok más utakon járni, mint az övéin.”

1875 augusztus 30-án ért volna véget Moreno elnöksége; de a választók, számszerint 23,000-en már ezen év májusában egyhangúlag ismét Morenót választották meg további hat évre elnökül. A kisebb-ségben levő liberális párt nem szavazott, előre látván vereségét. Moreno újabb elnöki működésére Krisztus helytartójának áldását kérte ki. Rómába küldött utolsó levelében ezeket írja: „Ma, midőn a szomszédos országok páholyai Németország bujtagatására már csak az eszközökről tanácskoznak, hogy engem megöljenek, miután hosszabb idő óta a legkülönfélébb sérelmekkel és utálatos rágalmakkal tetéztek, ugyancsak rászorulok az isteni olta-lomra, hogy élni és halni kész legyek szent vallásunk és Istantól rám bízott drága köztársaságunk védelmére. Érhet-e nagyobb tisztelesség, Szentséges Atyám, mint látnom, hogy isteni Megváltómmal együtt magam is a gyalázat és üldözöttés tárgya lettem? Hát még ha Szentséged áldása azon kegyet is megnyeri nekem az égtől, hogy véremet onthassam azért, aki Isten létere az övét kiontotta érettem a kereszten!”

Mindezek eléggé igazolják, hogy Garcia Moreno előrelátta meggyilkoltatását. Főleg az utolsó hónapokban számos még határozottabb kijelentést is hallottak ajkáról. Elkészült a halálra, de félelmet

vagy nyugtalanságot nem érzett. Mások rettegtek és aggódtak miatta, különösen derék hitvese; a remegők között csak ő maga állt nyugodtan, rendületlenül, mint akinek semmi veszedelemtől sem kell tartania. Külsején semmi izgatottság, semmi változás nem volt észrevehető; a vészhirek és fenyegetések dacára utolsó percéig szokott munkakedvel és pontossággal végezte hivatalos teendőit. Barátai egyszer kérve figyelmeztették, hogy óvatosabb legyen s jobban vigyázzon magára; mire Moreno bámulatos egykedvűséggel s feltűnő elszántággal nyugtatta meg aggódó híveit, oly halálmegvetéssel beszélve közeledő végéről, mely az első századok hitvallóira emlékeztet. „Ugyan, hát oly nagy baj-e az, — így szolt hozzájuk vidáman s mosolyogva, — ha a vándor végre is eléri úticélját? Baj-e, ha a hajós megpillantja a hazai partot? Én Istenre bíztam sorsomat; ő majd akkor és úgy veszi el életemet, amikor s amint jónak látja.” Egyetlen óvintézkedése a halálra való készület volt: ez azonban nála nagyon kevésbe, semmi különösbe nem került. Rendkívüli eszközökkel nem gondoskodott élete biztonságáról, mert — mint egy főpapnak maga kifejtette — ellenfeleinek ördögi incselkedései ellen eléggé úgysem védheti sem katonai őrség, sem rendőrök, sem egyéb emberi oltalom. Jól tudta, hogy nemcsak egy-két személyes ellenfél incselkedik ellene, hanem egész szövetkezet, egész nemzetközi párt, melynek keze odaér mindenholá, s mely nem nyílt sisakkal, hanem a sötétség minden fegyverével küzd ellene. Azért fölöslegesnek és céltalanak tartott minden különös védekezést és férfias nyugalommal hozta meg élete áldozatát.

VIII.

Az élet áldozata.

Előre is fel kell említenünk, hogy számos liberális lap azonnal Moreno meggyilkoltatása után azt a hazugságot sietett világára híresztelni, hogy a nagy férfiú merő magánbosszú áldozataként esett el. Ez azonban furfangosan kieszelt, irányzatos meghamisítása volt a tényállásnak. Már a magánbosszúnak e feltűnően egyöntetű hangsúlyozása is, melyre azonnal Moreno halála után mintegy jelzőra rázendített az egész világ szabadkőmíves sajtója, gyanút kelthet s csak azt az ügyességet igazolja, mellyel a gyilkosság ördögi szervezői mindenki arról is gondoskodtak, hogy a közváleményt Moreno halálára vonatkozólag idejekorán megtévessék. Igaz, hogy *Rayo* és *Polanco*, a gyilkosság fővárehajtói, magánbosszúból is működtek; de Ekvádorban mindenki tudta, hogy az öt voltaképeni gyilkoson kívül a gyilkosságban még egészen más emberek is működtek közre és a végrehajtással való megbízatás Peruból indult ki. Perui bankjegyeket találtak a különben vagyontalan Rayo zsebében is. A perui követség s a kormányiroda útján, sőt a pápai delegátus palotáját is felhasználva sikerült levelezésüket gyanútlanul folytatniok. De Peru sem volt az egyetlen mozgató középpont; ami nemcsak Garcia Moreno fentebb említett nyilatkozataiból, hanem azon fenyegető jövendölésekből is sejthető, melyeket hónapokkal előbb, még mikor Ekvádorban senkiselem gondolt ilyesmire, hallattak a szabadkőmíves lapok. Az „*Indépendance Belge*” például azt hirdette, hogy „3 vagy 4 hónap alatt Ekvádorban oly dolgok fog-

nak történni, melyekről majd az egész világ beszélni fog”; a szomszédos államok hírlapjai pedig már akkor leközölték Garcia Moreno megölésének hírét, midőn a rémes tett még be sem következett. S így IX. Pius is csak az összes beavatottak kétésgétszűrő meggyőződését fejezte ki, midőn az elnök borzalmas haláláról értesültén kijelentette, hogy Garcia Moreno katholikus érzülete és életmódja miatt szenvedett halált és „mint hitének s igaz keresztény honszeretetének áldozata esett el”.

Az összeesküvők, kiket Urbina vezényelt Peruból, a perui követség házában tartották titkos összzejöveteleiket. Már két ízben kijelölték a gyilkos merénylet helyét és óráját; a gyilkosok is meg voltak már bízva; de véletlen események mindenkorral alkalmat adtak az utolsó percben megakadályozták a tett végrehajtását. Végre augusztus 6-át tüzték ki új határnapul s megállapodtak benne, hogy e napon a gyilkosok addig követik az elnököt, míg kedvező pillanatban végre nem hajthatják a merényletet. Ez a nap esetleg éppen a hó első pénteké volt, melyet a szent Szív tiszteletére szokás szentelni. Moreno e nap reggelén már hajnali hat órakor szentmisét hallgatott és megáldozott. Déltájban újra elhagyta házát s a kormánypalota felé indult. Útközben még betért apósa házába és az éppen itt tartózkodó nejétől gyöngéden elbúcsúzott. Mielőtt a kormánypalotába ment, benézett az evvel átellenben levő székesegyházba s ott az Oltáriszentség előtt egy ideig térden állva imádkozott; azután felkelt s a kormánypalota felé tartott. A gyilkosok most elérkezettnek látták az időt. A kormánypalota oszlopcsarnokának lépcsőzetén *Rayo*, az egyik össze-

esküvő közeledett feléje; köszöntött az elnöknek s aztán mögötte lépdelt felfelé a lépcsőn. Az oszlopcsarnok második oszlopánál Rayo hirtelen kardot rántott, rávágott az elnök fejére, és széthasította koponyáját. Moreno megfordult s a mellén levő táskából ki akarta rántani revolverét; rendes szokása ellenére azonban kabátja történetesen be volt gombolva; s miközben így pisztolyát kereste. Rayo új csapással szétvagdalta Moreno jobbkezét s egész jobbkarját. Ugyanekkor más három összeszükszüvő revolverből tüzelte reá. Moreno igyekezett az egyik oszlopon megtámaszkodva védekezni, de ereje megfogyatkozott, s ő a lépcsőcsarnok széléről lezuhant az utca kövezetére. Rayo utána rohant, hogy még jobban szétkaszabolja. „Isten nem hal meg!” — kiáltotta oda gyilkosának megtörő hangon az elnök; — ez volt egyetlen s utolsó szava. Mindez néhány másodperc alatt folyt le. Moreno szárnysegédje azalatt elhozta az őrséget, mire Rayo menekülni próbált. Egy katona azonban utána iramodott és szurronnyal átdöfte; ugyanakkor golyó is röpült át Rayo fején, úgyhogy a gyilkos még előbb lépett az örök Bíró elé, mint áldozata. Zsebében ott találták a Jódásdíjat is: nagyértékű perui bankutalványokat.

Az elnök már csak néhány percig élt. Az összesereggel nép hangos jajveszékeléssel kísérte a haldoklót a székesegyház előcsarnokába, hová az örök vitték. Ott a missziói kereszt lábánál, melyet alig egy éve saját vállán hordozott az elnök, ráadták még az utolsókenetet, s utána a nagy férfiú, a kereszteny államfők e gyönyörű példaképe megszűnt élni. (1875 augusztus 6.)

Jézus Szíve péntekén, a szentegyház ajtajában, a kereszt lábánál halt meg, úgy, amint kívánta: vérével pecsételve meg esküjét és jelszavát: „Hitem-ért és hazámért!”

Három napig feküdt ravatalán a nagy halott porhüvelye, díszörséggel környezve, a székesegyház hajójában. Egész Quito gyászba borult. Szakadatlanul jöttek a nép ezrei, messze földről s egész körmeneteket alkotva, hogy meggyilkolt jótevőjüket, a szegények atyját, az elnyomottak oltalmát s a nép gondviselőjét még egyszer láthassák, bárha hidegen, merevülnen s gyászravatalon. Ifjú országuk fellendülését, anyagi és erkölcsi ujjáébredésüket, földi s örök jólétük alapfeltételeit köszönték neki.

Tetemeit augusztus 9-én vitték végső nyugalomra, hol bízva várhatják a jogosztó végítéletet és boldog feltámadást. Koporsójára és sírjára ezt a feliratot vésték:

„*A hazai újjáalkotójának, a hit rettenthetetlen bajnokának.*”

Levélbélyeg Garcia Moreno képével.

V. ö. A. Berthe (de la Congr. du T. S. Rédempteur): *Garcia Moreno, Président de l'Equateur.* Paris, 1887, Retaux-Bray. — *Stimmen aus M.-Laach*, 35. kötet 336. s k. 1. — Dél-amerikai rendtársak közlései.

WINDTHORST LAJOS DR

HANNOVERI ÁLLAMMINISZTER,
A NÉMET BIRODALMI CENTRUMPÁRT VEZÉRE.

(1812-1891)

„Justitia est fundamentum regnorum.”
A centrumpúrt programjának felirata.

„Azt mondják, hogy minden évszázad csak egy nagy embert nevel; de talán évszázadok fognak elmúlni, míg a világ még egy Windthorstot lát. Voltak és vannak nagy emberek, akik túléltek saját dicsőségüket; Windthorst dicsősége halhatatlanul él, szennytelenül és árnyéktalanul.

„ . . . Meghalt, és milliók fejét meghajtja a gyász e híre . . . Az egész világ sajtója, katholikus és katholikusellenes részen egyaránt, mély elismeréssel hirdeti, hogy Windthorst halálával népünk egyik legnemesebb és legtisztább jellemű fiát, a katholikus Egyház egyik leghősiesebb bajnokát s a világ e század egyik legnagyobb díszét vesztette el.”

„Ahová a hír eljutott, hogy Windthorst meghalt, Szent Péter székétől kezdve el egészen a legmesszebb, legmagányosabb missziótelepig Afrika, Amerika és Polinézia rengetegeiben, a büszke palotákban s a legszegényebb viskókban egyaránt, ahol csak katholikus szívek vernek, mindenvalamennyien

mély megindultsággal fogadták a hírt, mindenvalamennyien mint saját veszteségüket fogták fel Windthorst elvesztét, még pedig mint egyik legsúlyosabb veszteségüket; hiszen mindenki benne láta az igaz katholikus és igaz hazafiúi kiválóság legfényesebb megtestesülését, a jelenkor legdicsőbb szellemi harcosát, a legyőzetlen és legyőzhetetlen vezért, az igazság, szabadság és jogtisztelet parlamenti védőinek elérhetetlen mintaképét.”

E jelentős szavak — amazok *Msgr. de Waal dr.* római gyászbeszédjéből, emezek pedig a német birodalmi centrumpárt részvétnyilatkozatából Windthorst özvegyével szemben — elég világosan mutatják, mily kiváló személyiség volt közelebbi ismerősei szemében az, akivel e sorok foglalkozni akarnak.

Windthorst nagyságát röviden úgy jellemzhetnök, hogy ő volt az, aki legfényesebben bebizonyította a rendületlen jog- és igazságérzet, a fennkölt gondolkodás és jellemző azon óriási erkölcsi túlsúlyát a hatalom és erőszak, a fondorkodás és cselszövés minden fegyverével szemben, mely még a mai közéletben, a „mindenható állam” uralma idejében is előbb-utóbb feltétlen diadalra vezet.

Az alattomosságában kiszámíthatatlan és hatalmában úgyszólva korlátlan „vaskancellár” megtagadt férni, reszketni azon párt előtt, melyről eleinte azt hitte, hogy egyetlen csapással összezúzhatja, — de amely pártot az országházi küzdelmekben át a „kis excellenciás úr”: Windthorst vezényel.

L

Windthorst ifjúsága és hannoveri szereplése.

Windthorst Lajos 1812 január 17-én született Osnabrück közelében egy Kaldenhof nevű mezei jáoszágban, hol atya — egyébként minden jog doktora — a gróf Droste-Vischering család tiszttartója volt.

Azon soha ki nem fogyó, derült humorral, mely egyik jellemző tulajdonsága volt, mesélte később Windthorst maga, hogy már élete első óráiban zendülést és népfelkelést okozott. A gyermek szokatlanul nagy fejjel jött a világra, minek láttára a bábaasszony ijedten szaladt a plébánoshoz, hogy jöjjön azonnal a gyermekhez s adja fel neki a keresztségét. A hír villámgyorsan terjedt el a jáoszággal határos faluban, s a földmíves atyafiak rázogatták a fejüket. „Hallottátok-e? a Windthorstéknak vízfejű gyerekük született. Abban az ördög van benn, azt ki kell kergetni!” De aztán mikor meghallották, hogy a gyermeket odahaza keresztelik, a jó atyafiak nagyon megharagudtak; ilyen eset ugyanis az ő egészséges westfáli vidékükön még nem fordult elő, s ők úgy képzelték, hogy mivel a keresztséghez keresztkút is kell, már most az ő ösrégi templomuk szép kökeresztkútját nyilván kitörik és a Windthorstékhöz viszik. Nosza hamar a templomba siettek, hogy a merényletet, hacsak lehet, megakadályozzák. Szokás ellenére a templom esetleg éppen zárva volt; s ez még jobban megerősítette őket a gyanúban. „Nem, nem! nem engedjük meg!” — kiáltották s azonnal nekiestek a templomajtónak vasrúddal, csákánnyal, dorongokkal: betörték az ajtót,

berohantak a templomba s — ott találták a keresztutat a régi helyén. „Ilykép már születésemmel is zavargást okoztam” — mondogatta utóbb Windthorst.

Az ifjú először nagybátyja vezetése alatt tanult, ki plébános volt a közelben; majd felkerült Osnabrückbe s itt Németország legrégebbi gimnáziumában, a Nagy Károlytól 773-ban alapított Karolinumban folytatta tanulmányait. Deákkorát nem nagy jóléttel töltötte; egy öreg asszony, ki akkoriban szolgáló volt azon házban, melyben Windthorst lakott, gyakran beszélte, hogy Windthorst nem ritkán holdvilágánál tanult, csak hogy világításra ne kelljen költekeznie.

1830-ban fényes sikерrel letette az érettségi vizsgálatot, egyetemre ment s Göttingenben meg Heidelbergben jogot tanult. 1836-ban nagy dicsérettel tette le az állami vizsgálatokat a jogtudományból s aztán ügyvédként működött Osnabrückben. Csakhamar megválasztották árvaszéki ülnökké, s a hannoveri király az osnabrücki katholikus konzisztorium elnöklő tanácsosává nevezte ki; végre 1848-ban mint felsőbb ítélezőszéki tanácsost Celle-be hívták meg.

Ugyanezen időtájban kezdődött meg politikai szereplése is. 1849-ben beválasztották a hannoveri rendi gyűlés alsóházába, hol csakhamar oly feltűnően megnyilatkoztak tehetségei, hogy már 2 év múlva, 1851-ben házelnökké tették.

Windthorst már itt, a nagyrészben protestáns rendek szeme előtt sem titkolta, hogy benső valásos meggyőződései politikai felfogását is áthatották. „A társadalom — így hangoztatta a rendek

gyűlésén, — csak úgy menthető meg, ha a vallást ismét a teljes nevelésügy alapjává tesszük.” S midőn a kormány a népiskolák hitvallásos jellege ellen lépéseket tett, az egyébként kormánypárti Windthorst heves ellenzéket állított a kormány elé s az Egyház jogait hangsúlyozta, melynek befolyását a népiskolákra nem engedte megcsökkenteni. — Emellett protestáns honfitársaival szemben is méltányos volt, hogy senki sem csodálta, midőn még 1851 végén a hannoveri király őt, a katholikusok egyik vezérét bízta meg az igazságügyi tárcával.

Ő volt az első katholikus miniszter a protestáns Hannoverben s katholikus érzületét mindjárt azzal is megmutatta, hogy az alatta álló katholikus hivatalnokokat lehetőleg oly helyekre tette át, ahol vallási kötelességeiket teljesíthették. 1853-ban a Schele-miniszteriummal együtt ő is letette tárcáját, de 1847-ben újra megtették igazságügyi miniszterré. Hannoveri tevékenységéről kortársa és honfitársa, *Meding* így nyilatkozik: „Rendkívül figyelemregerjesztő volt ez a magasműveltségű, szellemes és szeretetreméltó férfiú. Ő maga óvott, hogy jövőmre és pályámra való tekintettel nyilvánosan ne igen látogassam őt, és B. gróftól is csakhamar azt a tanácsot kaptam, hogy Windthorst veszedelmes barátságát kerüljem. Én azonban nem találtam célszerűnek e tanácsok követését s folytattam rendszeres érintkezéseimet Windthorstattal, valahányszor ő Hannoverben tartózkodott. Éveken át s a legváltozóbb körülmények között baráti viszonyban álltam vele, s bár politikailag nem voltunk is mindenben egy felfogáson, jó viszonyunkon ez cseppet sem

változtatott. Windthorst, ki akkor már nagyobb-szerű működésének küszöbén állott, éppoly mélyre-ható, mint messzetekintő szellem volt; mint minden nagytehetségű s nagy rátörő férfiú, úgy ő is igye-kezett hatalomra és befolyásra tenni szert, de az aljas, kicsinyes önzés és dicsőségvágy távol állott tőle. Heves harcos volt a politikai téren, ki emberi tekintetek nélkül folytatta a harcot nyíltan és titok-ban; de amennyire csak ismertem, soha a politikai ellenségeskedést a személyre nem vitte át. Ha meg-tehette is, akkor sem sértette meg politikai ellen-feleit, soha bosszút nem állt azokon, kik vele rosz-szul bántak; ellenkezőleg, minden kész volt másokon segíteni, másoknak használni, akár hálával, akár hálátlansággal fizettek érte, és sok politikai ellen-félek személyes hálával kellene viseltetnie Windthorst áldozatra kész szolgálataiért, ha az emberi élet őrületes forgatagában háláról egyáltalában szó lehetne.”

Windthorst még ügyvédkorában megnősült, s mint magánéletében annyiszor, úgy ezúttal is meg-lehetősen tragikomikus viszontagságok közé keve-reddet, míg választottja kezét megnyerte; ami annál érthetőbb dolog, minthogy Windthorstunkat való-sággal rút külsővel tüntette ki a természet. Alacsony, nagyfejű, rendkívül szélesszájú emberke volt, hozzá nagy fokban rövidlátó. Választottja ki is kosarazta. De Windthorst egyáltalában nem szokott abból engedni, amibe belekezdett. Megtudván, hogy választottja szenvédélyesen szereti a citerát, elkezdett citerázni tanulni, s mihelyt valamelyest játszani tudott, egy szép őszi estén odaállt leendő jegyese ablaka alá egy patak partjára és szemét a csilla-

gok felé emelve, elkezdte trubadúr-áriáit. Erre hirtelen kinyílik az ablak, — a dalnok összerezzen, megcsúszik és a patakba esik. A háznép a leány sikoltására segítségére siet, s a megfürösztött trubadúr elnyeri, amire vágyódott. *Engelen Júlia*, kit az oltárhoz vezetett, nem bánta meg, hogy a rút emberkéhez ment, mert nála gyengédebb, nemesebb lelkű férjet nem találhatott volna. A Windthorst-ház egy közeli ismerője írja: „A kedves, idilli házban sohasem fordultam meg nagy lelkihaszon nélkül. Mindig épültem a család bensőséges, őszintén egyetértő életén. A házaspár, mely 1888-ban aranylakodalmat ülte, egymással szemben egészen úgy viselkedett, mintha nemrég egybekelt fiatal hitvesek volnának; s valóban jól esett a szívnek a kedves öregeket így együtt látni. Gyengéd előzékenység és figyelem dolgában mintha egymáson túl akartak volna tenni ... Az excellenciás asszony és leánya egyébként abban lelték főfoglalkozásukat, hogy a kereszteny irgalmasság műveit gyakorolták és csodálatos művészies egyházi öltözeteken dolgoztak...” Windthorstnak négy gyermeke volt, kik közül hármat hosszú élete folyamán már felnőtt korukban elvesztett. Jellemző a vallásos érzelmű apa szava, mellyel e halálesetek alkalmával magát és a résztvevőket vigasztalta: „Az ily veszteségek a mennyországhoz emelnek bennünket közelebb s megkönnyebítik az elválást a földtől!”

II.

Windthorst a birodalmi gyűlésen. A centrum-párt megalakulása.

Windthorst voltaképeni világhírű szereplése csak a 70-es években indult meg, midőn a protestáns porosz kormány a katholikus Ausztria és a katholikus Franciaország megalázása után (1866-ban és 70-ben) saját területén is le akarta igázni a katholikus Egyházat. Látszólag oly feladat volt ez, melynek okvetetlenül sikerülnie kellett. Bismarck hatalmi eszközeivel szemben a katholikus Egyház harca, emberileg tekintve, előre el volt vesztve. Egy magasrangú protestáns kijelentette ezen időtájt, hogy ha az Egyház most sem dől meg Németországban, akkor hinni fog isteni jellegében és katholikussá lesz.

S a németországi egyház nem dőlt meg; hogy pedig nem dőlt meg, jórészt Windthorst s a centrum-párt érdeme. A vaskancellár maga „legyőzhetetlen bástyának” kényszerült vallani a pártot, melyet Windthorst vezetett.

Midőn a 66-iki háború után Poroszország magához kapcsolta Hannover királyságot, a hanoveriek nagy része dacos elégületlenségében egyszerűen visszavonult a közélet teréről. Windthorst nem értett velük egyet. A körülményekkel számolni nem tudó honfitársait olyan emberhez hasonlította, aki a vasúti gőzgépet ördögi találmánynak tartja s az előtte elrobogó vonatnak mindannyiszor vakon oda-kiáltja: „Protestálok! Nem akarok tudni rólad!” „Én részemről — monda — nem érem be azzal, hogy protestálva félreálljak, hanem inkább felszállok

a gózmozdonyra s ígyekszem azt arrafelé irányozni, amerre én akarom.” Ez okból mindenki által az annexió után beválasztotta magát az északnémetországi országgyűlésbe és a porosz képviselőházba. Csakhamar itt is feltűnt. Kevéssel az annexió után Reichensperger Ágost képviselő megkérdezte a híres szabadelvű pártvezért, Vincke Györgyöt, hogyan tetszik neki az új berlini parlament; mire ez így felelt: „Tudja-e, ki a három legokosabb ember a mostani parlamentben? Éppen három annektált hannoveri. Az egyik *Bennigsen*, aki *igazán* okos ember. A másik *Miquel*, (a későbbi miniszter) ez még okosabb, mint az első. A harmadik *Windthorst*; és ez okosabb, mint a másik kettő együttvéve.”

Windthorst eleinte egy párthoz sem csatlakozott, s jelentős tréfa volt, midőn egymagát külön pártnak, a Meppen-pártnak nevezgették, mert Meppen kerületét képviselte. Azonban előrelátható volt, hogy a „Meppen-párt” csakhamar az akkor még jelentéktelen kis „katholikus párthoz” fog csatlakozni.

így is történt, mihelyt Bismarck miniszterelnök egyházzellenes törekvései a katholikusok tömörülését szükségessé tették.

A centrum-párt gondolata nem Windthorsté volt, de voltaképeni megalakulásán már ő is közreműködött. A vallásszabadság védelmére egyesült képviselők 1871 január 11-én kiadták „felhívása a választókhöz” harmadik helyen Windthorst aláírásával jelent meg; e felhívás eredménye az volt, hogy a legközelebbi választás alkalmával az új párt 67 képviselővel jelent meg az országházból. Ez volt a centrum, mely később mind a mai napig

oly bámulatos tényezővé lett a német birodalmi parlament életében.

Az új párt ugyanazon évi március 21-én bocsátotta ki programját:

„A c e n t r u m p á r t p r o g r a m m j a:

Justitia est fundamentum regnum.
(Az igazságosság az országok alapja.)

A német birodalmi gyűlés centrumpártja a következő elveket tűzte ki működése irányítójul:

1. A birodalom szövetséges-állami jellege megőrizendő...

2. Dolgozni kell az összes néposztályok erkölcsi és anyagi jólétének: ki kell vívni a polgári és vallási szabadság alkotmányszerű fenntartásának biztosítékait s nevezetesen a vallási társulásokat meg kell védelmezni a törvényhozás túlkapásai ellenében.

3. A párt ezen elvek szerint tárgyal és határoz a birodalmi gyűlésen tárgyalandó minden indítvány felett, anélkül, hogy egyébként a párt tagjait abban akadályozná, hogy szavazatukat az országgyűlésen akár a párthatározat ellenére is adják le.

Berlin, 1871 tavaszán.

A centrumpárt vezetősége:

Savigny.	Windthorst dr.	Mallinckrodt.	Probst.
Reichensperger P.	Löwenstein Károly herceg.	Freytag.	

Alig lépett fel az új párt, már is ellene támadt a kormány. Bismarck maga sietett a centrumot mint „merőben felekezeti talajon álló ellenzéki pártot” és „államellenes mozgósítást” meggyanúsítani s létfogát kétségevönnyi. Emellett Windthorstot

személyesen is megtámadta s iparkodott közéje s az új párt közé válaszhalat emelni. De ezzel éppen céljával ellenkező eredményt ért el.

1872 január 30-án Bismarck és Windthorst valóságos szónoki párviadralra keltek a porosz képviselőházban. Bismarck többi közt így szólt:

„Mindig a legszörnyűségesebb jelenségnek tartottam, ha politikai téren s politikai testület kebelében felekezeti párt alakul, oly párt, melynek, ha hasonló eljárásra szánnók el magunkat, csak az összes evangélikusok egyesülését állíthatnók szembe ellenpártul; akkor aztán persze oly területen volnánk, ahol nem mérkőzhetünk s a parlament teológiai vitatkozások színhelyévé fajulna. Azért igen nagy politikai hiba volt az, jnelyet az urak az előttem szóló képviselő úrral (Windthorst) elkövettek, midőn ezt a pártot megalakították s különböző pártokon eloszlott hitfeleiket azon eszközök segítségével, melyekkel rendelkeznek, rákényszerítették arra, hogy önkkel egyesüljenek . .. Nem tudok e dologban bízni, főleg midőn látom, hogy azonnal oly harcra-kész és csatázó kedvű férfiú lépett a párt élére, aminő a t. előttem szóló; aki az én véleményem szerint...” — s most hosszasan elmondta mindenzt, amit Windthorstra okkal vagy ok nélkül ráfoghatott ... Hasonlókép s talán még lángolóbb haraggal rohant neki a „békeháborító” pártnak és „ügy-vezetőjének: Windthorst képviselőnek” még február 9-én is.

Windthorst mindenjárt az első támadásra megfelelt. Feleletében nyugodt hangon tárgyias, de kemény leckében részesíti a miniszterelnököt.

„A centrumpárt, melyhez tartozom, — monda

— nem felekezeti párt. Programmját nyilvánosan közzétettük, s annak alapján mindenkit felszólítottunk, hogy ha elveinket vallja, lépjen közénk: mi szívesen fölvesszük, bármilyen vallású is. Ha esetleg a politikai elvek, melyek a mi nézetünk szerint a leghelyesebbek, tényleg több katholikust tömörítettek össze körülöttünk, mint másvallásúakat, annak nyilván az az oka, hogy a katholikusok fogékonnyabbak elveink humánus természetű követelményeivel szemben. De nem igaz, hogy felfogásunkat csak katholikusok vallják. Mellettünk van igen sok protestáns is, (Ohó! Ohó!) mellettünk van igen sok protestáns is, igenis uraim, több, mint amennyiről önök tudnak, akik elveinket helyeslik, s a jövő megfogja mutatni, hogy igazunk van. A centrum napról-napra gyarapodik ... .

„A miniszterelnök úrtól kérdem: mikor volt a centrum támadó és vakon ellenzékeskedő? A birodalmi gyűlésen akárhányszor a döntő pillanatban a kormány mellett szavazott; ugyanúgy e házban is ... Egyébként a centrum kész azonnal feloszlani s más pártokba olvadni, mihelyt a többi pártok elfogadható programmal lépnek fel. Sőt még többre is kész a centrum a béke kedvéért: ha majd a katholikusok égető sérelmeit végre orvosolják, s ha a támadás, mely ma minden oldalról egyszerre megindult a katholikus Egyház ellen, erejét veszti, akkor a centrum igen szívesen feloszlik, hisz neki van legtöbb szüksége nyugalomra, melyet a hosszú harcban nélkülöznie kellett. De amíg ez a támadás meg nem szűnik..., addig a centrum is ott lesz a helyén a küzdötéren, sohasem támadva, mindig védekezve, de erélyesen védekezve.”

A személye ellen szort vádakat így vetette vissza:

„Tegnap és ma oly számos, oly heves és oly elkeseredett támadások céltáblája lettem, melyeket egyszerűen nem értek. Kezdem hinni, hogy valóban nagyjelentőségű embernek kell lennem, oly nagynak, aminőnek álmodni sem szoktam magamat.” Itt sorra válaszol a méltatlan vádakra és gyanúsításokra. Bismarck szemére vetette, hogy még mindig ragaszkodik a hannoveri királyi házhoz, majd felszólította a centrumot, hogy „az ilyen elemekkel”, minő Windthorst, óvakodjék egyesülni. Erre Windthorst így felel:

„Az igen tisztelt úr (t. i. Bismarck) kérdezi, nem igaz-e, hogy még mindig ragaszkodom a hannoveri királyi házhoz, mint akkor ragaszkodtam hozzá, midőn vele ama tárgyalásokat folytattam . . . Erre azzal felelek a miniszterelnök úrnak, hogy igenis, teljességgel és állandóan ragaszkodom hozzá; (Eljen! a centrumpárton) és ragaszkodni fogok hozzá a sírig, és senki a világon, még Németország hatalmas minisztere sem fog e ragaszkodásban megingatni soha. (Helyes! a centrumpárton.)

„Csakhogy, uraim, ismerem a szentírás mondását is: „Légy engedelmes a hatóságnak, melynek hatalma van fölötted”, s azt hiszem, amennyire lehettem, követtem is az írás e szavait s megfelelek alattvalói kötelességeimnek. Mint már többször hangsztattam, teljességgel az alkotmány talaján állok; értelmezem az alkotmányt, mint a korona bármely más alattvalójá, s ha e házban megjelenek és e ház tárgyalásain résztvesznek, talán bővebb részt, mint ahogy a miniszterelnök úrnak tetszenék, ezt is

kötelességteljesítésből teszem, mert választóim erre köteleztek; s e kötelesség teljesítésében a miniszternek nincs joga a képviselőket akadályozni ...

„A miniszterelnök úr ezen ellenem intézett támadását és a (szóbaníorgó) javaslatot okozati összefüggésben adta elő, amiből azt kell következtetnem, hogy e házban elfoglalt helyzetein egyik oka e törvényjavaslatnak. Máskép nem magyarázhatom meg magamnak azon eszmecsőportosulást, melyben a t. úr ellenem intézett kijelentései alapjukat

bírják. Ha tényleg így áll a dolog, akkor részemről *kijelentem*, hogy kész vagyok azonnal kilépni a centrum-pártból, ha csak a t. miniszterelnök úr megteszi a kiegyezkedés felé az első lépést és visszavonja a javaslatot, melynek ne-

Windthorst Lajos dr.

tán én voltam volna

az oka. (Nagy derüeltség) ...” A másnapi ülésen pedig a centrum akkori vezére, *Mallinckrodt* részéről nyert Windthorst fényes elégtételt.

„A miniszterelnök úr továbbá Meppen képviselőjét Wallensteinnel hasonlította össze, mint aki egyetlen kézmozdulattal hadseregeket volt képes elővarázsolni; s aztán hosszú vágolbatás végén azt kiáltotta át ide nekünk, hogy szakadjunk el az „ilyen elemektől”! Még a békét is felajánlotta azon feltétel alatt, hogy ettől az „elemtől” elszakadjunk.

Nos hát, uraim, ebben a dologban kettőről van szó: először a meppeni követről, — s annak nem kell védelmére kelnem, miután tegnap őmaga nyilatkozott; másodszor pedig a centrumpártról, s ennek a nevében beszélek én ma.

„Uraim! Senki oly hőn nem óhajtja a békét, mint mi. De ha ezt a békét azon feltétel alatt kínálják nekünk, hogy egy bajtársunkat, tagjaink csak egyetlen egyikét is feláldozzuk, kiszolgáltassuk: ezt az ajánlatot egyszerűen sértésnek tartjuk (Helyeslés a jobboldalon s a centrumban) és az ilyen nemtelen ajánlatot minden további gondolkodás nélkül azonnal és határozottan visszautasítjuk. (Éljen! a jobboldalon s a középen). Az ilyen kísértések, uraim, nem elég erősek arra, hogy bennünket meg-
ejtsenek.

„Büszkék vagyunk rá, hogy körünkben oly ki-
váló férfiút üdvözölhetünk, aminő a meppeni követ.
(Éljen!) Uraim, a birodalom benne valódi igaz-
gyöngyöt annektáit, s mi ezt a gyöngyöt a kellő
keretbe foglaltuk. (Viharos helyeslés a középen;
általános, sokátartó derültség.) És ne gondolják
uraim, hogy ízlésünk egyedül áll a birodalomban!
Legyenek meggyőződve róla, hogy kevés név van,
mely oly széles körben volna népszerű még az ős-
porosz tartományokban is, mint a meppeni kép-
viselő neve!” (Úgy van! a centrumpártnak. Mozgás.)

Windthorst neve ekkortájt valóban nagyon népszerű volt már. Két nappal az említett beszéd-
párviadal után a centrum Windthorst tiszteletére ünnepi díszsébédet rendezett, melyen konzervatív képviselők is megjelentek. Ugyanekkor számos üd-
vözlő irat érkezett egész Németország katholikus

vidékeiről a centrum-párt vezetőihez, melyben az éppen befejezett iskolaügyi viták alatt vívott küzdelmekhez a párt vezéreinek szerencsét kívántak. A lapokat pedig latin körtemény járta be, mely az ismert „*Gaudeamus igitur*” kezdetű diákok méretére és dallamára készült s így kezdődött:

„*Vivat centrum candidum*” ...

Végső szaka pedig így hangzott:

„*Vivat ter Windthorstius,
Margarita annexa;
Anima praenobilis,
Non arundo mobilis,
Minis nunquam flexa.*”

III.

Windthorst a kultúrharcban.

Windthorst politikai éleslátására, hithűségére és hatalmas szavára a német katholicizmusnak ezidőtájt ulyancsak szüksége volt. A kitörőfélben levő kultúrharc vészes jelei egyre sűrűbben hirdették a közeledő vihart. A Poroszország vezetése alatt egyesült, túlnyomó részben protestáns német birodalom vezetőemberei, Bismarck-kal élükön, egyre nyíltabban léptek fel ama törekvéseikkel, hogy a német katholicizmust Rómától elszakítsák, függetlenségtől megfosszák, szervezetét, papságát s elsősorban szerzetesrendéit megtörjék s a németországi egyházat az állam fennhatósága alá alacsonyítsák.

E jogtalan és keresztyéntelen állami túlkapások ellenében Windthorst nem késsett figyelmeztetni hallgatóit az ilyen törekvések veszedelmes és jogtalan

voltára. Már az iskolaügyi viták alkalmával egyik beszédét e szavakkal kezdte:

„Uraim, a napok, melyeket élünk, rendkívül fontosak. Oly fordulóponthoz jutottunk Porosz- és Németország belső fejlődésében, melynél veszedelmesebbet s eredményeire nézve jelentősebbet a birodalom még nem ért meg soha. A német államok mindezideig lényegesen a monarchikus-keresztény elv alapján álltak. Míg ezen alapon álltak, ellent is tudtak állni minden kívülről vagy belülről eredt viharnak; (Nyugtalanság a baloldalon) s e talajon állva emelkedett a birodalom oly magaslatra, melyen azt az egész világ nem volt volna képes eltiporni.” Aztán kifejti, miben változott meg újabban a helyzet.

De ekkor a vaskancellár, kinek nagy sereg szolgai lelkű képviselő, újságíró és tanár állt a háta mögött, már nem törödött észokokkal és történelmi tanulságokkal. Célját, hogy a katholikus Egyházzat leigázza, az országgyűlési többség segítségével, a szabadelvűek, az ú. n. konzervatívok és egyéb protestáns pártok közreműködésével, úgy látszott, biztosan elérheti. Egyben hamar célt is ért: a porosz alkotmány 15. cikkelyét, mely a katholikus és protestáns egyházakat önállóknak és függetleneknek mondta ki, sikerült azon megszorítással ellátnia, mely szerint az egyház „mégis alávetve marad az állam törvényeinek s az e törvények megszabta felügyeletnek”; ami más szóval annyit jelentett, hogy az egyház ezentúl névleg önálló ugyan, de tényleg nem az. Ezen ellenmondásos alkotmányozás aztán odavezetett, hogy végre az egész 15. cikkelyt megszüntették s már most szabadon dühönghettek az

egyház ellen. Ez volt a „kultúrharc” kezdete, amint az egyházüldözést irányzatosan nevezgették, mintha ezen üldözés által a kultúra érdekeit akarnák szolgálni.

Azzal kezdték, hogy a pápáságot megrontani igyekeztek. Azt javasolták, hogy a katholikus pap-ság állami egyetemeken nevelkedjék s így az állam-jelölte tanárok szellemét szívja magába, mely nem mindig volt azonos az Egyház szellemével. így aztán elértek volna talán, hogy a katholikus nép jövendő lekipásztorai a szabadelvűség és hitetlenség apostolai legyenek. S ha netalán egyikük-másikuk mégis megőrizte volna egyházias gondolkozását, a kormány arról is gondoskodhatott, hogy az ilyen papok előtt minden befolyásosabb egyházi hivatal el legyen zárva: az új törvények ugyanis még a lekipásztorok kinevezését is az állam akaratához kötötték. Sőt arról az esetről is gondoskodtak, hogy ha valamely pap mégis szerencsésen átjutna mindenek akadályokon s aztán lelkiismeretének és egyházának szavát követné a jogtalan államtörvényekkel szemben, ez esetre az államnak joga legyen rá, hogy őt egyszerűen letegye. S a kultúrharc mutatott rá példát is: püspököket „megfosztottak” hivataluktól s világi hivatalnokokat tettek a helyükre. A pápát is meg akarták fosztani hatalmától, kimondván az 1873-iki május 12-iki törvény első cikkelyében: „Egyházfegyelmi fennhatóságot az egyháziak fölött csak német egyházhatalmok gyakorolhatnak.” A szerzetesrendek természetesen különös fokban voltak szálka a szabadelvű türelmesek szemében; nagyrészt kiüzték vagy lehetetlenneké tették őket; a betegápoló rendeket meghagyták ugyan, de

nyomasztóbbnál nyomasztóbb kivételes rendelkezések alá fogták azokat is.

Ezzel megindult a németországi katholikus egyház jól kiszámított üldözése. A katholikus papokat, kik úgyszólvan kivétel nélkül hívek maradtak köteles-ségeikhez, halálra üldözték. Sokan kerültek börtönbe, még püspökök is, hol közönséges gonosznevőkként bántak velük, durván és minden kímélet nélkül kényszermunkára szorítván őket, bárha némelyik nemcsak egyházfő, hanem nemes, sőt előkelő mág-nási családok sarja volt; mások számkivetésbe mentek s gyakran egészségüket és életüket is el-vesztették. Sok hitközség pap nélkül szűkölködött, s a haldoklók lelkivigasz nélkül múltak ki. Meg-esett, hogy az ilyen elárvult plébánián a halottakat odavitték a szomszéd plébánia határára s úgy áldatták meg a szomszéd plébánossal a határon át. Ha a plébános a község határán átjött volna, hogy a halottat beszentelje, az állam meglakoltatta volna. Az államilag kirendelt, de egyháziglag meg nem erősített „plébánosokkal” a nép nem is közlekedett.

A katholikusok érzékenyen megsértődve ugyan, de türelmesen szenvedték a jogtalanságokat s pap-jaik és kiűzött szerzeteseik nyomorát. Lelkierejüket az üldözés, mint az első századok híveit, nem tör-hette még, csak megedzette.

Midőn Berlinben látták, hogy a kivételes törvé-nyekkel és miniszteri rendeletekkel a nép mélyen gyökerező katholikus érzületével szemben célt nem érnek, a végsőhöz folyamodtak: az 1875-iki április 22-iki ú. n. kenyérkosár-törvény által beszüntették a katholikus papok fizetését, holott ez a fizetés nemcsak az egyházzal kötött szerződésen alapult,

hanem azért is köteles volt, mert csak elenyészőleg csekély kárpótlást jelentett azon javakért, melyeket az állam az egyháztól eltulajdonított. Kiéheztetéssel akarták tehát a katholikus papokat megtörni. De rosszul számítottak. A papság a végső nyomor dacára sem tagadta meg lelkiismereti elveit. A katholikus községek maguk gondoskodtak papjaik eltartásáról, s ahol erre a nép szegény volt, ott az angol katholikusok adományai pótolták a hiányt.

E durva erőszakoskodás ellen a porosz püspökök már 1873 májusában feliratot intéztek a miniszteriumhoz s kifejtették benne, hogy a legújabb egyházpolitikai törvényeket nem ismerhetik el, mert azok az Egyház isteni jellegének és önállóságának tagadását foglalják magukban s az államhatalomnak azon teljesen pogány felfogás alapján állnak, mely szerint az állami törvények a jog legvégső forrásai, s az Egyháznak csak annyi joga van, amennyit az állam önkényesen meghagy vagy átenged neki.

A püspökök szavára a berlini kormány üget sem vetett; de kénytelen volt számolni a katholikusok jogainak azon védelivel, kik a birodalmi gyűlésen és a képviselőházban szálltak vele síkra; kénytelen volt tekintettel lenni a centrumpártra és vezéreire, főleg Windthorstra, ki úgyszólva minden fontosabb kérdésnél kemény leckében részesítette a jogtipró többséget.

„Sanyarú a mi helyzetünk, — mondta egy alkalommal, — nem tehetünk róla, ha vérünk forni kezd. De ha vérünk forr is, uraim, mi nyugodtan pillantunk ama szenvédésekre, melyeket Egyházunk a múltban elviselt, s melyeken dicső eleink keresztülmennek, és iparkodunk nyugodtan szenvedni mi is.

Legyenek arról meggyőződve, ha e vértanúság ideje lezajlik, újra helyre fog állni a béke, és sokan azok közül, kik most elleniségeink, azt fogják magukban mondani: az a hit, mely ilyeneket művel, mégsem lehet hiú; igen, uraim, a hit, mely már is ilyeneket műveit, mint amik mostanában történtek, amely azt művelte, hogy püspökök panaszszó nélkül mentek a börtönök zord éjjelébe, hogy számtalan pap nyugodtan viseli a rabság gyalázatát...: a hit, uraim, mely ilyeneket művel, nem lehet hiú, üres álom; abban kell, hogy életerő legyen; s hogy ezt az egész világ megismerje: ez a jelen üldözöttésnek kétségtelenül gondviselésszerű rendeltetése.” (1874.)

„Bízunk az Istenben, — de emellett bízunk önmagunk erejében is: az egyességben, mellyel erélyesen védelmére kelünk mindannak, amit helyesnek, jónak ismerünk...” (1880.)

„E védelmi harcot szükségesnek tartjuk magának az államnak érdekében... ; de szükségesnek tartjuk az Egyház érdekében is, mely a kultúrharc következtében ezerszeres sebből vérzik. Nem nézhetjük közönynyel, hogy a hitközségek elvesztik a pásztoraikat, s a hosszas árváság eldurvulást okoz bennük... Nem nézhetjük érzéketlenül, hogy a betegtől elveszik a segítőiket s a haldoklóktól a végső vigaszt... Önök, uraim, azt hiszik, hogy a szocialista-törvények határozataiban megtalálták az eszközt, mely a békét külsőleg helyreállítja. Lehet, hogy igazuk van; de ne ámítsák magukat, uraim; a béke bensőleg még nincs helyreállítva, a szociális küzdelmek tovább terjednek s oly mértékben, hogy maholnap nehéz lesz megmondani, lesz-e az államnak elég ereje velük megmérkőzni ? (Nagyon igaz!)

Azért mondom, valósággal hülyéknek kellene lennünk, ha az állam biztonságáról nem sietnénk gondoskodni, melyet pedig éppen a kultúrharc gyengít és nyomorít!” (1878.)

„Erős a meggyőződém, hogy ha ez a harc hamarosan meg nem szűnik, a birodalom legmélyebb alapjai meginognak. Tizenöt millió birodalmi lakost nem lehet legszentebb érdekeikben ily állandóan vérig sérteni, anélkül, hogy mélységes elkeseredést ne idézzünk elő s anélkül, hogy el ne idegenítsük őket azoktól, kik ily ellenségesen bának velük.” (1880.)

„A főoka minden zavarnak, a főoka annak, hogy Németország ma olyan, mintha dér és fagyült volna minden lélekre, egyes-egyedül az ú. n. kultúrharc. (Úgy van! a centrumban. Nevetés a jobboldalon.) S e kultúrharc képviselője Bismarck herceg és senki más. (Helyeslés a centrumban.) S amiig δ rá nem szánja magát, hogy ez áldatlan harcnak valahára erős kézzel véget vet, a baj melyről nem győz panaszkodni, csak egyre nagyobb lesz. (Úgy van! a centrumban); s akkor még gyászosabb hangon fogjuk őt panaszkodni hallani, mint ahogy ma hallottuk, s miként egykor Jeremiás próféta panaszkodhatott; mert körülbelül ilyen volt a benyomás, melyet hosszú panaszbeszéde bennem keltett, — hisz oly tragikusan állt itt előttünk s jajgatott a nyomorúság miatt, mely bennünket ért. Az egyetlen, amit az egészben kihagyott, csak az, hogy nem vallotta meg, hogy ő maga a bűnös, ő egyes-egyedül.” (Úgy van! centrum.)

Férfiasan szembeszállt a nagyhatalmú miniszter azon vádjával is, hogy a centrum rosszakaratú

békeháborító és azért birodalomellenes. „A miniszter úr azt az állítást meri kockáztatni, hogy a centrum kormány- és államellenes. Már a múlt télen volt szerencsém erre nézve neki bebizonyítani, hogy ez az állítása merő rágalom. (Kiáltás a baloldalon: A tárgyra!) *Windthorst*: Ez a tárgyra vonatkozik, igenis!

Elnök: Meg kell akasztanom a képviselő úr szavait. Azt mondta a miniszter úr egyik nyilatkozatáról, hogy merő rágalom. Már a múlt üléseken többször hangoztatta az elnök, hogy e kifejezés nem parlamentáris, s ezért csak a gyakorlatot követem, midőn a képviselő urat rendreutasítom.

Windthorst képviselő: Akkor azt mondjam, amit egyenesen elismertek mint parlamentáris kifejezést: merő valótlanúság volt. (1873.)

„Az előttem szóló képviselő úr (Wehrenpfennig) — így felelt *Windthorst* 1876-ban hasonló vádakra azt állította, hogy mi forradalommal fenyegetőzünk. Ilyen vádat nem hagyhatok felelet nélkül s ezenkel ünnepélyesen felszólítom Wehrenpfennig dr. képviselő urat, bizonyítsa be, mikor és mikép fenyegetőztünk mi forradalommal. (Egy hang: Passzív ellenállás!) A passzív ellenállás nem forradalom; aki ennyit sem tud, olvassa el a szabad-elvű protestáns Bluntschli könyvét. .. Mi a forradalomról tudni sem akarunk.” „Aktív ellenállást nem fejtünk ki, s éppen ellenkezőleg azon dolgozunk, hogy a robbanó- és gyúlöanyag ne gyűljen fel annyira, hogy aztán a katasztrófa, a felrobbanás elkerülhetetlen legyen. (1876 és 1880.)”

De nemcsak általános elvi kérdéseket fejtettetted *Windthorst*, hanem belehatolt minden tör-

vényjavaslat lényegébe, felderítette az esetleg ben-nük rejlő jogtalanságot s a veszedelmes következményeket. Visszavetette a katholikus Egyháizról, a pápa és püspökök joghatóságáról, a szerzetesekről elterjedt hamis nézeteket, vágakat és rágalmakat; kímélt a föleg az utóbbiakról, hogy szociális és kulturális működésük, pl. a betegápolás által nemcsak nem „államveszélyesek”, hanem ellenkzeőleg, a hazafiúi áldozatkészség mintaképei, mely áldozatkész hazaszeretet „mindenesetre többet ér, mint azoknak az uraknak a hazaszeretete, akik odahaza pezsgőspohárral kocintanak a közjóra . . . (1875.) — Gyakran és bőven beszélt a katholikus iskolák jogairól s a szociális kérdésről, mely hovahamar elsőrangú országos kérdéssé vált; általában nem volt fontosabb vita, melyben a kormánynak és többségének Windthorst éles, tárgyilagos kritikájával számolnia nem kellett volna.

IV.

Windthorst mint pártvezér.

Amióta 1874 tavaszán Mallinckrodt, a centrum-párt eddigi vezére meghalt, Windthorst a kéviselőházban, a birodalmi gyűlésen és egész Németországban mint a centrum vezére fejtette ki tevékenységét. Óvatos és okos vezetése alatt növekedett a párt oly tekintélyessé, hogy az egész világ csodálatának tárgya lett. A katholikus népességű választókerületek már az 1870- és 71-iki választásokon csupa szigorúan egyházi irányú képviselőt választottak meg. Panaszosan emlegette az egyik liberális lap, hogy „Németország legvirágzóbb, leg-

felvilágosodottabb, legvidámabb és legéletrevalóbb népe, a Rajnavidék és Westfália lakossága 40 mondd: negyven ultramontán képviselőt küldött a parlamentbe.” 1879 április 4-én pedig már teljes joggal írhatta a „Germania”, a centrum nagy napilapja, hogy „a centrum irányadó párttá lett.”

Windthorstnak s vele a centrumpártnak jelzava ez volt: „*Igazság, jog, szabadság*” Meg kellene írnunk a kultúrharc egész történetét, ha bővebben akarnók bemutatni, miként felelt meg e jelszónak hosszú országgyűlési működése.

Egy életíróa, *Knopp* / . szerint így jellemezhetjük e működését: „Windthorst úgyszólva annak született, hogy pártvezér legyen. . . A fennálló alkotmányjogot s a parlamenti ügyrendet jobban ismerte, mint talán bárki más; alaposan áttanulmányozott minden, aminek e téren hasznát vehette.. . Kimagasló jogtudományi és államférfiúi tehetségét éppoly általánosan elismerték, mint csodálatraméltó taktikai ügyességét, mellyel az éppen ténylegessé vált politikai és parlamenti helyzetet, ha mégoly bonyolult volt is, világosan fel tudta fogni s a legtökéletesebb parlamenti hadmenetek minden eszközével azonnal ki tudta zsákmányolni. Ehhez járult személyes szeretetreméltósága, mely egyformán tündöklött, akár magasrangúakkal, akár egyszerűbbekkel, általában bármely szellemi irányú emberekkel társalgott, s a készség, mellyel mások véleményét is méltányolta és saját felfogását alkalomadtán párhívei jobban megokolt nézetének alája tudta rendelni. Éppen ezáltal kerülte el egyrészt az önkénykedés, uralomvágy és türelmetlenségeknek még a látszatát is, s másrészt megmutatta

a világnak a centrumpárt belső szilárdságát, egyetértését s az ebből eredt belső erőt. Gyakran ő volt tulajdonképen a legyőzött s azért mégis mint győztes lépett fel. Viszont pártjától is megkívánta néha, hogy olyan utakon is kövesse, melyeknek helyes, célravivő voltáról csak ő maga volt meggyőződve. Pártja megbízott benne és ilyenkor is követte vezérét; s a végeredmény legtöbbször igazolta az ügyes vezér eljárását, aki bár gyakran szövevényes utakon, de csaknem minden szerencsésen célhoz vezette bajtársait.

„Egyenlő jogot és egyenlő jogvédelmet követelt mindenkinél s jelszavához híven minden síkra-szállt, valahányszor jogtalanság került szeme elé. Ilyenkor sem személyt, sem politikai, sem vallási ellentétet nem nézett: senkitől sem vonta meg védő jobbját. Nem is csoda, ha ennek folytán nemcsak a katholikusoknál, hanem minden felekezet és politikai párt hívei közt oly népszerűvé lett. Hogy mekkora és mily általánosan elismert parlamenti tekintély volt, abból is látható, hogy még halála után is, az 1898-iki tengerészeti vita alkalmával a birodalmi gyűlés minden pártja és pártvezére Bebeltől Bennigsenig véleményének és szavazatának megokolásakép Windthorstra igyekezett hivatkozni. Mintha az lett volna a főkérdés: mit mondott Windthorst 67-ben meg 87-ben s mit mondana most, ha még élne. Valaki azt jegyezte meg végül, hogy Windthorst bizonynal igen gyakran csuklott a másvilágban; annyiszor említették a nevét ama heves márciusi napokon; minden esetre akik emlegették — habár ellenfelei voltak is oly tisztelettel emlegették, mint csak nagy halottakat szokás.”

„Windthorst — így jellemzé őt a centrum egyik megalapítója s vezérférfia, *Reichensperger Ágost* — valóságos parlamenti csodatünemény volt. Nagy szónok a szó rhetorikai értelmében, vagy kiváló tudós nem volt, hanem igenis ritka kiválósága vitázó, igazi *debatter*, mint az angolok mondják: feleletre minden kész, hidegvérű, körültekintő és rendkívül tapintatos. Ő volt az egyetlen, ki Bismarck-kai birokra kelhetett; minden ura volt a helyzetnek, kitűnő érzéke volt a politika minden árnyalatával szemben s a parlamenti hadgyakorlatozásban bámulatos művésznek bizonyult. Csodálatos módon értette, hogyan kell bármely még oly messzefekvő tárgyat is mintegy egyéni érdekként fogni fel: képes volt azonnal kitűnő beszédet tartani akármiről, ha csak néhány szóval megmagyarázták neki az ügyet. Hidegvérű nyugalmának nem volt párja; a legnagyobb zajongás közt is egészen nyugodtan ment fel az emelvényre és lecsillapította a vihart.”¹

A centrum egy kiváló tagja pedig következőképen festi Windthorstot a parlamentben: „Ha ott láttuk a helyén, kezét mellényzsebébe téve, feje meghajolva, csaknem azt hittük, hogy nem is követi figyelemmel a tárgyalást. Csak itt-ott árulta el egy-egy arcizomrándulása vagy találó közbeszólása, hogy odavigyáz. És mennyire nem vigyázott oda! Semmi sem kerülte el figyelmét: meseszerűen bámulatos emlékezőtehetsége képessé tette őt arra, hogy hat órányi hosszas tárgyalások egész

¹ L. Pastor: August Reichensperger. Herder, Freiburg. 1899. II. k. 397. 1.

menetét megtartsa eszében és rögtön utána megfeleljen reá, gyorsan, biztosan és szabatosan válaszolva az ellenfél minden kitérésére; pedig soha egyetlen sort sem jegyzett papírra. Ebben a tekintetben Windthorst egyszerűen páratlan volt. Talán éppen látóérzékének gyengesége folytán fejlődött ki halló és emlékezőtehetsége oly fokig, mely a hallgatóságot mindig újra és újra bámulattal töltötte el.”

„Hogy fogalmat alkothassunk ezen rendkívüli tüneményről, írja Kannengieser, — képzeljük el a birodalmi gyűlés vagy a porosz képviselőház valamelyik ülését, midőn Bismarck valamely fontos indítványt akar az ékesszólás és fenyegetés minden eszközével a házzal elfogadtatni. mindenki feszült figyelemmel várakozik: a karzatok zsúfolásig telve vannak; egyetlen hely sem üres a széles félkörben. A levegő mintha viharral volna telve; mindenki érzi, hogy nagy égháború van kitörőfélben. Nagy dolgoról van szó. Először néhány jelentéktelen felszólalás kerül sorra, — ezekre senki sem vet ügyet. Majd felkel székéből a vaskancellár. Felegyenesedik. Alakját a vörtesezred fehér egyenruhája díszíti. Árbocalakú termete mintha még magasabbra nyúlna, hogy uralkodjék e parlament felett, melytől fél s melyet megvet. Körüljáratja tekintetét a termen. Arca oly ábrázatot ölt, mely dölyfös önbizalmat s egyúttal azon diadalmas öröömöt árulja el, hogy elleniségeit azonnal ízzé-porrá fogja zúzni. „Uram!” — kezdi, és harsányan csengő szava tiszteletet, csak nem borzalmat kelt, mint a harctéri riadóé. Csak úgy ontja a nagy mondásokat; körmondatai majd csattanósan üzik-kergetik egymást, majd mintegy

egymásba ütődnek, majd hatalmas árban hömpölyögnek tova, akár az izzó lávafolyam. A szónok lélegzetét veszti, s lélegzetét veszti vele együtt a hallgatóság is. Majd bevégezi beszédét valami szellemes, ötletszerű felkiáltással, mely hatásra számít s mellyel a végső ellenállást is le akarja győzni: „Mi németek az egy Istenen kívül senkitől sem félünk!” Tombolva tapsol a kormánypárti többség s a karzat; az ellenzék hallgat. A győzelmet, úgy látszik, vissza nem vívhatja. Ki is merne a hatalmas Góliáttal ujjat húzni? így tűnődnek az avatathalanok; miközben halk moraj zúg végig a padsorokon, s felhangzik az elnök egyhangú szava: „Windthorst dr.-é a szó.” Csak ekkor vesszük észre, hogy a félkörből egy kopasz fej emelkedett fel, mely még így is csak éppen hogy eléri az ülvemaradt képviselők feje magasságát. Windthorst nem szokott felmenni a szószékre, csak úgy a helyéről beszél. minden szem reá tapad; önkéntelenül titokzatos csend áll be; a kancellár s a miniszterek fülüket hegyezik, amint a katholikus pártvezér kissé tompa és egyhangú előadása megkezdődik. Külseje és testtartása minden inkább, mint szónoki. Egyik karját hátrafeszíti, a másikkal pedig időközönként bemarkolt ökössel függelyes taglejtést tesz. Az ellentét Bismarck és Windthorst között óriási, s eleinte úgy látszik, hogy a harc a két fél között nagyon is egyenlőtlen. Csakhogy a látszat itt is csal. Windthorst így is bámulatraméltó viaskodó. A kis Dávid az óriásnak homlokába sújtja a parityája kövét. Tíz perc múlva mindenki érzi, hogy Windthorst a kancellár fölé emelkedett és letagadhatatlan felsőbbséggel uralkodik rajta. Emlék-

szik a kancellár egész beszédjére; tudja a számonkat, ismétli a költségvetés tételeit. Boncolja, taglalja, szétszedi az álokoskodások egész szövevényes apparátusát, halomra dönti az álervek állványait és csupaszra vetkőzeti a kelepcéket, melyek a képzelődésre és hatásra számító fejtegetések benső hiányait takargatták. Miután a gyenge pontokat irgalmatlanul nevetségesekké tette, néhány egyszerű és világos javaslattal helyesebb menetbe irányítja a vita íolyását. Azt hinnők, egy álló héti tanulmányozta előre a Bismarck beszédét. Pedig dehogy; csodálatos szónoki remekművét csak azon idő alatt rögtönözte, míg amaz beszélt. Hajthatatlan logikája követte s üldözi most a kancellárt minden sánca mögött. Vitatkozás közben lelkesedés ömlik el rajta s nem ritkán az ékesszólás legmagasabb régióiba emelkedik. Sorban alkalmazza majd az élces ötleteket, majd a csipkedő gúnyolódást, sőt a maró szarkazmust is, mely a velőkig hat. Csapásai úgy hullanak a kancellár fejére, mint a buzogányütések. A kancellár természetesen ideges és menekülni szeretne a teremből, aminthogy utóbbi időkben néhányszor tényleg el is osont. Sokszor volt kénytelen tapasztalni, hogy nálánál hatalmasabb ellenféllel van dolga. Windthorst képes volt két óra hosszat is ugyanazon világossággal, ugyanazon szónoki hévvel, az elmés ötletek ugyanazon rohanó tüzével beszélni s az egész hallgatóságot ékesszólásának varázsa alatt tartani, azon varázs alatt, mely nem volt egyéb, mint az igazságnak fensőséges hatalma. Dönthet most már a ház szavazata, ahogy akar: a nap győztesét mindenki Windthorstban látja.

„.... A katholikus sajtó elvitte e nagy kultúrharcütközete hírét Németország minden szegletébe, s a bámuló elragadtatás örömjében volt a visszhang, mellyel a birodalom népe „Meppen gyöngyének” adózott. Örömestebb türtek, bátrabban szenvédtek, ha Windthorst remek beszédeit olvasták, s büszkék voltak rá, hogy ilyen vezér alatt harcolhatnak.”

E nagyszerű eredmények nem csupán a kiváló szónoki és politikai tehetségekben lelik magyarázatukat, melyekkel Windthorstot természete és fejlődésének viszonyai megáldották. Windthorst vasakaratának s önfeláldozó ügyszeretetének is nagy része volt bennük. Titkárjától tudjuk, hogy Windthorst egyszerű egyszobás berlini lakásán reggeli 7 órától éjfélig szakadatlanul dolgozott; írt, olvasott, tanult, tervezett. Még étkezés közben sem pihent: akkor olvastatta fel magának az újságokat.

A német katholikusok egységén és Windthorst okos hadműveletein végre mégis megtört a hatalmas ellenfél ereje. A kultúrharc elején Bismarck büszkén hangoztatta, hogy nem fog Canossába menni; azaz, mint ő értette, nem fogja soha az egyházat mint egyenrangú jogalanyt elismerni, melylyel szerződnie, nem pedig kényekedve szerint bánnia kell. És íme alig néhány évvel utóbb, kénytelen volt a szentsékhez fordulni, hogy békét eszközöljön ki tőle. Igaz, hogy e béke alig lehetett más, mint lászlólagos fegyverszünet, mely alatt titkon és szakadatlanul folyt volna tovább az Egyházat irtó háború. Windthorst észre is vette ezt és nem remélt jót a Vatikán és Bismarck közt megindult tárgyalásoktól. Ez némi súrlódásra adott okot Windthorst és néhány

jóhiszemű pápai diplomata között; Bismarckéknak természetesen célja is volt e súrlódás előidézése, midőn a centrumnak teljes mellőzésével kezdtettek a Vatikánnal tárgyalni. Békét kínáltak az Egyháznak azon feltétellel, hogy Róma a centrumot egy merőben politikai kérdésben a kormányhoz való csatlakozásra szólítsa fel. Bismarck terve csaknem sikerült már, a centrum és Németország katholikusai csaknem meghasonlottak. Nem csoda, ha őt magát fájdalmasan érintette, hogy a Vatikán nem utasította vissza a centrum megkerülésével tett ajánlatokat, s Jacobini bíboros államtitkár jegyzéket intézett a müncheni nunciushoz, melyben sajnálatát fejezte ki a centrum magatartása felett. Pedig a centrum tudta, hogy a kormány békét nem akar, s azért magatartását δ sem változtathatta meg, főleg oly kérdésekben, melyekben politikai elvfeladás nélkül állását el nem hagyhatta, s melyekben, mint-hogy merőben világi ügyekről volt szó, a pápának nem lehetett szándéka a centrumra irányítólag hatni. Egyébként a bíboros jegyzéke is dicsérettel említette a centrum eddigi működését és elismerte jelenőségét.

Windthorstnak érzékenyen fájt, hogy a centrum ravaasz politikai ellenfeleinek sikerült Rómát a német politikai kérdésekbe belevonniuk s nemileg éppen a centrum ellen kijátszaniuk. De fájdalmát mérsékeltén és hű katholikushoz méltó tapintattal fejezte ki.

1887 február 5-én, éppen mikor gyorsvonatra szállt, hogy Kölnben egy népgyűlés előtt beszédet mondjon, kapta meg az állomási újságárusoktól azon hírlapi számot, mely Jacobini bíboros jegyzé-

két közzétette. Windthorst helyzete kínos volt. Utazás közben gondolta ki tervét. Másnapi beszéde Kölnben, melyet sok ezer ember előtt tartott, egyik legfőbb szónoki remekműve volt. Mérsékletének, bölcs tapintatának és nemesszívúságének sikerült a veszedelmes szírtek között szerencsésen áthajóznia. mindenekelőtt kimutatta, hogy a pápa a centrum fennmaradását igenis akarja, sőt azt is, hogy mostani tagjai benne megmaradjanak; aztán áttért Bismarck politikájának alattomos terveire s kimutatta, hogy a kancellár eljárásának egyetlen célja nem a béke, hanem a centrum megsemmisítése. Beszédét így fejezte be:

„Uraim! Azt hiszem, nem fogjuk megengedni, hogy azon törekvések diadalra jussanak, melyek a centrumot aláásni szeretnék. Azok után, amiket itt láttam és hallottam, kezdem ismét remélni, hogy e pokoli küzdelemből sérтetlenül fogunk kijutni, és a centrum élni fog még sokáig, akkor is, mikor mi magunk már rég a sírban nyugszunk. De ha ez várakozásom ellenére mégsem sikerülne, akkor csak arra kérem önköt, uraim: állítsanak sírkövet az elesett centrumpártnak és írják reá emlékezetül: „Soha ellenség le nem gyözte: de baráta cserben hagyták!” (Viharos közbekiáltások: Soha! Soha!)

„Nos jó, uraim, tehát barátai nem hagyják cserben! E reménnyel távozom önkötől. Köszönöm önknek, hogy oly szívélyesen fogadtak; tartsanak meg baráti emlékezetükben, én is ígérem ugyanezt. Legyen bár helyzetünk még oly nyomasztó: ha hűek maradunk önmagunkhoz s az ügyhöz, melyet védelmezünk, akkor Isten is velünk lesz. Mert amit elsősorban keresünk, az az Isten ügye. És most,

uraim, végezetül arra kérném önöket, fejezzük ki alattvalói hűségünk érzelmeit, melyre most nagyobb szükség van mint. valaha, s amelyek őszentsége XIII. Leó pápa és őfelsége Vilmos császár nevéhez fűződnek. Felhívom tehát önöket, hogy velem együtt háromszoros dörgő éljent kiáltsanak őszentségére XIII. Leó pápára és őfelségére Vilmos császárra!” (A gyülekezet lelkesen éljenez.)

V.

A kibontakozás. Windthorst békés diadalai. A katholikus nagygyűlések.

A kultúrharc végre is befejezése felé közeledt. Bismarck belátta, hogy „túlkicsinyre becsülte a katholikus Egyház belső erejét”, s hogy a kapcsok, melyek a birodalom katholikusait Rómához, hitelvezekhez és isteni eredetű ősi szervezetükhoz fűzik, sokkal erősebbek, mint amelyeket politikai fogásokkal s erőszakoskodással fel lehetne bontani, s azért lassan-lassan visszavonta egyházellenes intézkedéseit s az egyházüldözést levette a napirendről.

„Ha Windthorst helyzete — mint életíróa, Knopp, megjegyzi — a 70-es évek harcai közt is nehéz volt, még nehezebbé vált a békét előkészítő tárgyalások alatt. A legnagyobb tapintatossággal kellett erre is, arra is vigyáznia, nem csupán az egyházpolitikai, hanem a merőben politikai kérdésekben is. Végül, midőn a döntés közeledett, midőn végre meg lehetett beszélni azon béké feltételeit és módozatait, melynek létrejöttén ő és hű elvtársai 16 évi lankadatlan munkában, a parlamenti ékesszólás és taktika minden eszközének felhasználásával fára-

doztak: kivették kezéből a vezetőszerepet. Kemény csapás volt ez; de Windthorst elviselte, belátván célszerű voltát; viszont azonban jól esett neki, hogy két ízben megjelentek nála magasrangú pápai megbízottak, hogy megnyugtató nyilatkozatokat tegyenek.

„Éppen Windthorst ezen parlamenti működéséről bírunk bő anyagforrással. Csak majd ha eljön az ideje, hogy vele a nyilvánosság is foglalkozzék, csak akkor fogja teljes mértékben látni a világ, mily nagy szellem és mily alázatos, meggyőződésben katholikus volt a nagy parlamenti pártvezér.”

Windthorst aggastyán volt már, minden a kultúrharc véget ért; de azért még számos győzelmet vívott ki a közéletben élete vége felé is. Midőn pl. a liberálisok és konzervatívek még egyáltalában nem akarták hinni, hogy szociális kérdés létezik, akkor a katholikusok Ketteler püspöknek harminc éven át tartó ösztönzése folytán teljes odaadással tanulmányozták azt, s utóbb Windthorstattal élükön szociális programmot dolgoztak ki, melyben a munkáság jogos panaszait és követeléseit összefoglalták. A többség, élén Bismarckkal, javaslatukat visszavetette ugyan, de a demokrácia gyors terjedése végre mégis megnyitotta az elvakultak szemét, mire a birodalmi gyűlés nagy többséggel elfogadta a centrumpárti Hitze és Lieber munkásvédő törvényjavaslatait. Bismarck ekkor is ellenkezett még, de ezáltal elvesztette a fiatal császár rokonérzetét, aki magáévá tette a centrum szociális eszméit.

A „legyőzhetetlen” Bismarck herceg erre kénytelen volt lemondani s odahagyni a hatalmat, melyhez nagyravágyó lelke oly görcsösen ragaszkodott. A kultúrharc többi erőszakoskodó hőse is egymás

után letűnt a történelem színpadjáról, még pedig legtöbbben igen kevés dicsőséggel: ellenben éppen Windthorst részesült ama szerencsében, hogy dicsőségének, hatalmának, népszerűségének nem láitta csorbulását élete végén sem, sőt egyenesen annak tetőpontjára érve térhetett pihenőre. Hogy mennyire megnyerte uralkodója s a német fejedelmek kegyét, utolsó betegségében s halálakor tünt ki legfényesebben; hogy pedig a nép mennyire szerette, látnivaló volt azon valósággal tüneményszerű lelkessédesen, mellyel mindenütt fogadták, ahol fellépett. Egy egyszerű munkás e jelszóval jött el az egyik nagygyűlésre, melyen Windthorst elnökölt: „Nem kívánok egyebet, mint hogy egyszer életemben kezetfoghassak a mi Windthorstunkkal; azután örömeest halok meg.”

Windthorst jól tudta, hogy győzelmeinek sikere csak akkor lehet maradandó, ha a nép valóban együtt él és együtt érez a centrumpárttal. E tekintetben igen fontosaknak tartotta a népgyűléseket és katholikus nagygyűléseket, melyeket „őszi hadgyakorlatoknak” nevezgetett s melyeken 1880-tól kezdve mindig ő elnökölt. Személyes megfigyelés alapján így írja le egyik életírója Windthorst fellépését az 1890-iki koblenzi katholikus nagygyűlésen, az utolsón, melyen a centrum nagy szóvivője résztvett.

„Kicsiny, fekete sipka volt kopasz, sima fején, melyet a nagy gondolkodókat jellemző hatalmas homlok tett feltűnővé; így ült Windthorst kezdettől végig minden gyűlésen az elnöki asztalnál, míg barátai, tisztelői és pártja tagjai körülállták, üdvözölték és kérdésekkel ostromolták. A beszédek köz-

ben finoman, szeliden, néha gúnyosan mosolyogva, de mozdulatlanul ült helyén és teljesen gondolataiba mélyedt. Csak az ajka körül meg-megrezzenő izom-rándulás mutatta, hogy egy szó sem kerüli ki figyelmét, s amit hall, azonnal fel is dolgozza. A záró-gyűlésen mindig Windthorst tartotta a befejező-beszédet. Ez volt az ő előjoga évek óta: pártja óhajtotta így. E beszédeken Windthorst megállapította, leszögezte a gyűlés eredményeit s a politikai helyzetből következtetéseket vont le. Egész Németország várakozással tekintett e nagyjelentőségű beszédek elé. Itt fejtette ki a hadvezér az ő haditerveit, a centrum programmját, a nép teenőit; itt emelte fel a zászlót újabb harcokra. Leírhatatlan ujjongással, viharzó lelkesedéssel vette körül a nép a külsőkép oly gyengének látszó, szellemileg azonban oly ifjúi erőtől duzzadó pártvezért, midőn e záróbeszéd megtartása végett a szószékre lépett. Mintha ércből öntötték volna, oly nyugodtan állt ott, bevárva, míg az ujjongás végett ért, s teljes nyugalom állt be az ezerekkel teli teremben. Ekkor megkezdte beszédjét a 79 éves aggastyán; megfeszítette a politikai helyzet képét, a múlnak vívmányait, a jövő reményeit s kijelölte a katholikusok kötelességeit; mindez oly ékesszólással adva elő, melyet leírni nem lehet. Két óra hosszat tartó beszédenek minden szava elhallatszott a tág terem legvégső szegletébe is... és csak midőn a legvégére ért, kezdett kissé remegni a hangja. Felejthetetlen volt az agg Windthorst utolsó beszédének végszava az 1890-iki koblenzi gyűlésen. Mély meghatottsága következtében ajka fájdalmasan reszketett, midőn így fejezte be végső beszédét: „Megérem-e, hogy

még egyszer eljöhessék a nagygyűlésre, csak a jó Isten tudja. De ha nem érem meg többé, akkor már most kérem önököt, tartsanak meg szíves, barát-ságos emlékezetükben s engedjék remélnem, hogy buzgó imáik kísérni fognak, ha nem leszek többé.” Szavai itt már halk suttogássá gyengült. Az óriási tömeg megindultsága nem volt csekélyebb, mint a szónoké.

Több nagygyűlést Windthorst valóban nem élt már meg. 1891 január 16-án megülte születése 80-ik évfordulóját. Ez alkalommal *Levetzow*, az országgyűlési elnök, így köszöntötte fel a centrum agg vezérét:

„Uraim, a parlamentek történetében minden- esetre igen ritka dolog, hogy valamely képviselő még mint a törvényhozótestület tényleges, működő tagjai ülje meg születése 80-ik évfordulóját. E ritka szerencsének részese az én igen tiszta átellenesem, Windthorst dr. képviselő úr, még pedig csodálatosan teljes testi-lelki üdeségben. Ezen eset rendkívüli voltából vonom le a jogot, — s nem kéttem, önök is mindannyian teljesen méP> tányosnak találják, hogy Windthorst dr. képviselő úrnak a mai napon az egész ház nevében legszívélyesebb szerencsekívánataimat kifejezem.” (Élénk éljenzés a ház minden oldaláról.) Windthorst meg- hatottan felelt: „T. elnök úr és t. uraim! Csak néhány szóval akarom köszönetemet kifejezni. A kitüntetést, melyben önök részesítettek, a legnagyobbak közé számítom, melyek életbenben értek. Fogadják, kérem, őszinte köszönetemet!” (Élénk éljenzés.)

VI.

A végső diadal.

Ugyanazon 1891. év március 7-én tartotta meg Windthorst utolsó országgyűlési beszédét; 2209-ed-szer szólalt fel az országgyűlésen. 10-én még egyszer megjelent ugyanitt; de megváltozott külseje már ekkor általános feltűnést keltett. Néhány aggódó barátjának csak nagynehezen sikerült rávennie, hogy a házat elhagyja, magát hazavitesse és lefeküdjék. Délután az orvosok heves tüdőgyuladást állapítottak meg rajta, mire Windthorst, ki egészséges korában is hetenkint szokott volt a szentségekhez járulni, a végső szentségeket kérte. Kívánságára egy Jézus-társasági áldozópap adta fel neki a haldoklók szentségeit, mintegy ezáltal viszonozva némileg a hőslelkű pártvezér buzgalmát, mellyel a jezsuita rendet a kultúrharc üldöző hőseivel szemben annyiszor s oly elszántan védelmezte. A szentségek felvétele után Windthorst így szólt az ellátó paphoz: „Mit gondol, kedves páter? én azt hiszem, a jó Isten majd csak kegyelmet tesz velem; hiszen egy kicsiköt én is harcoltam az ő Egyházáért.”

II. Vilmos császár hallván Windthorst megbetegedéséről, még éjféltájban elküldötte szárnysegédét, hogy Windthorst hogylétéről tudakozódjék. Másnap reggel pedig maga is meglátogatta Windthorstot szerény lakásán. A császárné pompás virágbokréját küldött a betegnek. XIII. Leó pápa pedig részvét-táviratban küldte meg áldását. Még a centrumpárt politikai ellenfelei is mély részvéttel érdeklödtek a nagy haldokló iránt. Egy egyházellenes lap így írt: „Nem fogadhatjuk mély megindulás nélkül a hírt, ...

hogy azt a mozgékony, ügyes kis embert, ki annyiszor vezette csapatait ügyes hadmenetei által győzlelemre s annyi bölcseséggel emelte hatalomra az ultramontanizmust, súlyos és korát tekintve, igen aggasztó betegség érte ... *Windthorst* betegágyán elhallgat a párharcok zaja, s mindenkinél keblében részvét gerjedez; hiszen oly férfiúról van szó, aki igen jelentős hatással volt hazai közügyeink fejlődésére.”

A beteg *Windthorst* háza előtt nagy sereg résztvevő várakozott aggodalommal az orvosok jelenéseire, kik még mindig reméltek, hogy jobbulás fog beállani. De 13-án este a beteg láza ismét magas fokra emelkedett, *Windthorst* egész éjjel igen nyugtalan volt, félrebeszélt s rövid, szaggatott mondatokban valóságos parlamenti beszédeket mondott, különösen a népiskolai törvényről, a jezsuitarend visszahívásáról s a béke helyreállításáról.

Másnap, március 14-én reggel ismét eszméletre tért. Ekkor érkezett meg leánya Hannoverből, hol *Windthorst* neje szintén betegen feküdt, s térdre borulva atyja halálos ágya előtt, könnyek közt kért bocsánatot, ha netán valaha megbántotta volna. *Windthorst* szelíden felelte: „Hiszen mi sohasem bántottuk meg egymást. . . Hogy van anyád? Köszöntsд őt nevemben!”

Reggeli 8 óra felé állapota ismét rosszra fordult, s a betegápoló apáca megkezdte a haldoklók imáit. *Windthorst* hangosan felelt az imákra. E szavaknál: „A te kezeidbe ajánlom lelkemet” — lélekzete elakadt, és *Windthorst* szelíden elszenderült.

Még ugyanazon napon mindenkit országgyűlés meleghangú részvétnyilatkozatot bocsátott ki. *Le-*

vetzow elnök többek közt így szolt a birodalmi gyűlésten:

„Alig érezhetnők meg annyira bárki másnak hiányát körünkben, mint a tiszttel „kis excellenciás úrét”. Élete megbecsülhetetlen volt: a munka és fáradozás élete kora ifjúságától késő aggkoraig, s a halál is munkaközben lepte meg. Önök, uraim, a megboldogult emlékének tiszteletére felálltak helyeikről. Nyugodjék békében!” Az elnök hangja e búcsúszavaknál könnyeibe fuit; a gyűlés tagjai ünnepélyes csendben hallgatták.

Még melegebb hangú és szébb volt a nyilatkozat, melyet a centrumpárt és maga a pápa szenteltek a nagy katholikus pártvezér emlékének. Ez utóbbiból kiemeljük e rövid részletet:

„Joggal büszke rá a centrumpárt, hogy oly férfiú állt az élén, akit soha sem ellenfeleinek hatalma, sem a tömeg vélekedéseinek áradata nem tántoríthatott el nemes eszményeinek útjáról; aki oly módon tudta hőn szerdni hazáját s híven szolgálni fejedelmét, hogy emellett vallásos érzületének megvallását sem mulasztotta el; aki oly módon tudott hatalmas ékesszólásával és alapos, messzelátó gondolkodásával ellenfeleivel megküzdeni, melyen minden meglátszott, hogy nem a dicsőség és érdek vágya, hanem egyes-egyedül az igazságért való buzgólkodás az ő küzdelmeinek irányítója.”

A hírlapok, még az ellentáboréi is, csupa magasztaló elismeréssel szóltak róla, mint olyanról, aki hosszú időn át fontos tényezője volt az államátalakulások szerencsés irányításának, képviselője a békének és parlamenti mérsékletnek, bár időnként az állam kormányának gondozói benne látták leg-

engesztelhetetlenebb és leghatalmasabb ellenfelüket. Általánosan kiemelték barátságos, alkalmazkodó társalgási modorát s nemes, egyenes jellemét.

A tisztelet, mellyel a meghalt katholikus pártvezéröt öveztek, temetésén érte el tetőpontját. A gyászmisén, melyet *Kopp* bíboros szolgált, a császár és csaknem valamennyi német fejedelem követein kívül a porosz és a birodalmi államhatóságok legelőkelőbbjei, a két országház centrumpárti képviselői s még sok más — összesen körülbelül 400 képviselő voltak jelen. A templomból a vasúti pályaudvarra vitték a holttestet. Két előkelő centrumpárti képviselő vitte Windthorst rendjeleit; a gyászkocsi a Brandenburgi-kapu császári átjáróján mehetett keresztül az egyik legnagyobb császári kitüntetés jeleként s útközben mindenütt fegyverben tisztegett a katonaság.

Hannoverben temették el, azon Máriatemplomban, melyet Windthorst buzgólkodására építettek, aki azt mondogatta, hogy erre a templomra szívesen megy koldulni is. Windthorst soha nem keresett s nem is szerzett nagy vagyont; bár sok kedvező alkalma akadt volna erre; soha semminemű címen ajándékot nem fogadott el; egyszer azonban elfogadta a katholikus nép egy szép pénzbeli díszajándékát azon feltétel alatt, hogy azt kedves hannoveri Máriatemplomának építésére fordíthassa, így jött létre a templom, s midőn 1888 november 7-én az építést nagyjából befejezték, s Windthorst először hallotta a templom tornyáról az „őrangyalára” való csendítést, az annyi diadalt ült ünnepelt pártvezér megindulva szólt a templom építőmesteréhez: „Ez a legszebb pillanat, melyet életemben értem.”

Ennek a művének minden politikai diadalánál és sikerénél jobban örült.

Kétségtelenül nem kevésbé szép pillanat volt a hű keresztény bajnok sírontúli életében az, midőn kemény harcok tüzében halálfáradt testét végső nyugalomra idefektették az ő kedves Máriatemploma árnyába, hova maga is vágyódott, s hová milliók részvéte, ezerek imája kísérte. Hű barátja, *Baumgartner Sándor S.* /., az ismert világirodalomtörténet szerzője, szép emlékkölteménye végén e szavakkal búcsúzik a nagy pártvezér és Máriatisztelő emlékétől:

„Pihenj szelíden! Hamvaid felett
Ott áll a szentély, melyet építettél;
Benn felragyog a Szent-Szűz-kép, melyet
Gyermekkorodtól szíveden viseltél.
E Szűzre bíztad kedvelt népedet,
Melyért csatáztál s melyet úgy szerettél . . .
Viselj hű gondot holtan is reája
És esdj a Szűztől áldást e hazára,
Míg a harang sírod fölött kiált:
,Ki engem megtalált, üdvöt talált!”

V. ö. Dr. L. *Hiisgeti*: Ludwig Windthorst. Köln, Bachern, 1907. — Johann *Menzenbach*: Ludwig Windthorst in seinem Leben und Wirken insbesondere in seiner politischen Tätigkeit. Trier, Paulinus-Druckerei, 1892. — L. v. *Hammerstein*: Charakterbilder, IL k. 431. s k. 1. — *Kannengieser* (Hérics-Rudnay): A német katholikusok. (Györ, 1896.)

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Galanthai Esterházy Miklós gróf, Magyarország nádora	5
O'Connell Dániel, Írország szabadsághőse	49
Don Garcia Moreno Gábor dr. Ekvádor köztársasági elnöke	94
Windthorst Lajos dr, hannoveri államminiszter, a német birodalmi centrumpárt vezére	144

Nihil obstat.

Dr Franciscus Koperniczky
censor diocesanus.

Nr. 8720.

Imprimatur.

Strigonii, die 19. Dec. 1913.

Ludovicus Rajner
epp. vicarius generalis.